

บทที่ ๔

แนวทางการพัฒนาความเป็นพลเมืองดีตามหลักพระพุทธศาสนา

ในบทนี้ จะมุ่งศึกษาแนวทางการพัฒนาความเป็นพลเมืองดีตามหลักพระพุทธศาสนา โดยจะได้กล่าวถึงเหตุผลสำคัญที่พลเมืองควรได้รับการพัฒนาอย่างเป็นระบบทั้งพฤติกรรมทางกาย วาจา จิตใจ และปัญญา ที่ดำเนินไปใน ๓ มิติของไตรสิกขา โดยมีขั้นตอนและวิธีการพัฒนาตามองค์ประกอบแห่งการดำเนินชีวิตของมนุษย์ทั้ง ๔ ด้าน ตามหลักภาวนา ๔ คือ การพัฒนากาย การพัฒนาศีล การพัฒนาจิตใจ และการพัฒนาปัญญา ดังนั้นในบทนี้ผู้วิจัยจะได้เสนอในประเด็น (๑) ความสำคัญและความจำเป็นในการพัฒนาคุณภาพคนที่จะนำไปสู่ความเป็นพลเมืองดีที่พึงประสงค์ในยุคปัจจุบัน (๒) แนวทางการพัฒนาความเป็นพลเมืองดีตามหลักพระพุทธศาสนา เพื่อพัฒนาลักษณะของความเป็นพลเมืองดีที่พึงประสงค์ในสังคมปัจจุบัน เพื่อการก้าวสู่การเป็นพลเมืองที่มีลักษณะของความเป็นพลเมืองดีที่พึงประสงค์ของสังคมไทยปัจจุบัน ดังต่อไปนี้

๔.๑ ความสำคัญและความจำเป็นในการพัฒนาคุณภาพคนเพื่อนำไปสู่ความเป็นพลเมืองดีที่พึงประสงค์ในสังคมไทยปัจจุบัน

การพัฒนาคนเป็นเป้าหมายสำคัญที่กำหนดไว้อย่างชัดเจนในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่สิบเอ็ด (พ.ศ. ๒๕๕๕-๒๕๕๙)^๑ ได้ชี้ให้เห็นถึงความจำเป็นในการพัฒนาคุณภาพคนในสังคมไทยโดยมุ่ง “คนเป็นศูนย์กลางการพัฒนา” ให้มีคุณธรรมและมีความรอบรู้ อย่างเท่าทันเพื่อเตรียมระบบภูมิคุ้มกันให้มีความพร้อมทางด้านร่างกาย สติปัญญา อารมณ์ และศีลธรรม สามารถก้าวทันการเปลี่ยนแปลงเพื่อไปสู่สังคมฐานความรู้ได้อย่างมั่นคง แนวทางการพัฒนาคนดังกล่าวคือการมุ่งพัฒนาประชาชนให้มีฐานจิตใจที่ดีงามมีจิตสาธารณะ พร้อมทั้งมีสมรรถนะ ทักษะและความรู้พื้นฐานที่จำเป็นในการดำรงชีวิตอันส่งผลต่อการพัฒนาประเทศ ซึ่งแนวทางดังกล่าวสอดคล้องกับนโยบายของกระทรวงศึกษาธิการในการพัฒนาเยาวชนของชาติเข้าสู่โลกยุคศตวรรษที่ ๒๑ ที่มุ่งส่งเสริมให้ผู้เรียนมีคุณธรรม รักความเป็นไทย มีทักษะการคิดวิเคราะห์

^๑สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ สำนักงานกฤษฎามนตรี, แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๑๑ พ.ศ. ๒๕๕๕-๒๕๕๙, (กรุงเทพมหานคร : สำนักกฤษฎามนตรี, ๒๕๕๔).

สร้างสรรค์ มีทักษะด้านเทคโนโลยี สามารถทำงานร่วมกับผู้อื่น และสามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่นในสังคมได้อย่างสันติมีความสุข^๒

ในพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๔๒ และที่แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ ๒) พ.ศ. ๒๕๕๕ ก็ได้มีเนื้อหาที่ให้ความสำคัญกับการพัฒนาให้พลเมืองมีลักษณะที่พึงประสงค์ไว้ เพียงแต่ความคิดรวบยอดเรื่องความเป็นพลเมืองได้เปลี่ยนไปจากเดิมที่คำว่า พลเมือง ถูกใช้ฐานะที่เป็นองค์ประกอบหนึ่งของความมั่นคง ความสุขสมบูรณ์ของรัฐ แต่ในยุคปัจจุบัน คำว่าพลเมือง ได้รับการนำมาใช้ในฐานะที่เป็นคนไทยคนหนึ่งที่มีลักษณะต่างๆ ตามควรแก่ความจำเป็นของการอยู่ร่วมกันในสังคมไทยและสังคมโลก^๓ ดังปรากฏในมาตรา ๖ คือ “เพื่อพัฒนาคนไทยให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งร่างกาย จิตใจ สติปัญญา ความรู้ และคุณธรรม จริยธรรม และวัฒนธรรมในการดำรงชีวิต สามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างมีความสุข” และเป้าหมายในมาตรา ๗ ได้เน้นความสำคัญของพลเมืองต่อระบบการเมืองและประชาธิปไตยมากขึ้น คือ “มุ่งปลูกฝังให้พลเมืองมีจิตสำนึกที่ถูกต้องเกี่ยวกับการเมืองการปกครองในระบอบประชาธิปไตย รู้จักรักษาและส่งเสริมสิทธิหน้าที่ เสรีภาพ รู้จักเคารพกฎหมาย ความเสมอภาคและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ มีความภาคภูมิใจในความเป็นไทย รู้จักรักษาผลประโยชน์ของส่วนรวมและของประเทศชาติ”^๔

สำหรับรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยพุทธศักราช ๒๕๕๐^๕ ฉบับปัจจุบัน ก็ได้กำหนดเป้าหมายการพัฒนาพลเมืองไว้ใน มาตรา ๘๗ (๔) คือ “ส่งเสริมให้ประชาชนมีความเข้มแข็งในทางการเมืองและจัดให้มีกฎหมายจัดตั้งกองทุนพัฒนาการเมืองภาคพลเมืองเพื่อช่วยเหลือการดำเนินกิจกรรมสาธารณะของชุมชน รวมทั้งสนับสนุนการดำเนินการของกลุ่มประชาชนที่รวมตัวกันในลักษณะเครือข่ายทุกรูปแบบให้สามารถแสดงความคิดเห็นและเสนอความต้องการของชุมชนในพื้นที่ “มาตรา ๘๗ (๕) ที่ส่งเสริมให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการพัฒนาการเมืองและการปกครองระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข และส่งเสริมให้ประชาชนได้ใช้สิทธิโดยสุจริตและเที่ยงธรรม

^๒กระทรวงศึกษาธิการ, **หลักสูตรแกนกลางการศึกษาขั้นพื้นฐานพุทธศักราช ๒๕๕๑**, (กรุงเทพมหานคร : กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๕๑).

^๓ศักดิ์ชัย นิรัญทวี, **รายงานการวิจัยเอกสารการจัดการเรียนรู้เพื่อพัฒนาผู้เรียนให้เป็นพลเมืองดี**, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ดีการพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๗-๘.

^๔กระทรวงศึกษาธิการ, **พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๔๒ และที่แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ ๒) พ.ศ. ๒๕๕๕**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์องค์การรับส่งสินค้าและพัสดุภัณฑ์ (ร.ส.พ.), ๒๕๕๕), หน้า ๕.

^๕สำนักงานสภาพัฒนาการเมือง สถาบันพระปกเกล้า, **บทบาทของสถาบัน การศึกษาตามแผนพัฒนาการเมือง**, (กรุงเทพมหานคร : เอ.พี. กราฟิค ดีไซน์และการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๖๐.

นอกจากนี้ สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา^๖ ก็ได้กล่าวถึงความสำคัญและความจำเป็นในการสร้างความเป็นพลเมืองให้แก่ประชาชนไว้ในหนังสือยุทธศาสตร์พัฒนาการศึกษาเพื่อสร้างความเป็นพลเมือง พ.ศ. ๒๕๕๓-๒๕๖๑ โดยอธิบายว่าการสร้างความเป็นพลเมืองนั้นเป็นสิ่งสำคัญและถือเป็นวาระแห่งชาติที่ทุกภาคส่วนสังคมต้องตระหนักให้ความสำคัญ และปฏิบัติตนเป็นแบบอย่าง เพื่อให้บรรลุถึงคุณสมบัติของพลเมืองในระบอบประชาธิปไตย

โดยเป้าหมายของยุทธศาสตร์คือเพื่อทำให้การปกครองตามระบอบประชาธิปไตยประสบความสำเร็จ โดยการสร้าง “พลเมือง” ซึ่งเป็นสมาชิกในสังคม ได้ตระหนักถึงสิทธิเสรีภาพและความรับผิดชอบต่อตนเองต่อผู้อื่น และสังคม เพื่อให้ประเทศไทยก้าวสู่ความเป็น “สังคมพลเมือง” (Civic society)

จากที่กล่าวมาข้างต้น สะท้อนให้เห็นว่าการพัฒนาคุณภาพคน จึงถือเป็นกลไกสำคัญในการสร้างคนให้มีความเป็นพลเมืองดี ปฏิบัติตามบรรทัดฐานของสังคม มีทัศนคติและค่านิยมที่ดีต่อสังคม มีความสุขดำรงชีวิตอยู่ร่วมกับผู้อื่นในสังคมได้ มีปัญญาและมีศักยภาพพร้อมที่จะพัฒนาสังคมและประเทศชาติ โดยมีจุดมุ่งหมายในการพัฒนาคือให้ประชาชนมีคุณลักษณะของความเป็นพลเมืองดีที่พึงประสงค์ในด้านต่างๆ ซึ่งผู้วิจัยได้วิเคราะห์สังเคราะห์ ประมวลสรุปจากทัศนะของนักวิชาการ องค์กรที่สำคัญ ดังแสดงในบทที่ ๒ และผ่านการตรวจสอบปรับปรุง โดยผู้วิจัยจัดการประชุมกลุ่ม (Focus Group Discussion) จากผู้ทรงคุณวุฒิและผู้มีความรู้ความเชี่ยวชาญ สรุปได้ว่า ความเป็นพลเมืองดีที่สำคัญจำเป็น ที่ควรส่งเสริมและพัฒนาให้เกิดมีขึ้นสำหรับบริบทที่สังคมไทยมุ่งหวัง ได้แก่ ๑) มีความสามารถในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ๒) มีความสามารถในการสื่อสารรับรู้ข่าวสาร ๓) มีความรับผิดชอบ ๔) เคารพกฎหมาย ๕) มีความซื่อสัตย์สุจริต ๖) มีสำนึกความเป็นไทย ๗) มีความยุติธรรม ๘) มีจิตสาธารณะ ๙) มีความคิดเชิงสร้างสรรค์ ๑๐) การมีส่วนร่วมทางการเมืองการปกครอง ๑๑) แก้ปัญหาแบบสันติวิธี และ ๑๒) มีการเคารพความแตกต่าง

หลักการร่วมคุณลักษณะของความเป็นพลเมืองดีในมิติต่างๆ ดังกล่าวนี้ จึงเป็นคุณลักษณะหรือคุณสมบัติพื้นฐานที่จำเป็นและมีประโยชน์ต่อความเป็นพลเมืองดี (Good Citizenship) ของพลเมืองในสังคมไทยในยุคปัจจุบัน และจัดว่าเป็นหัวใจสำคัญในการสร้างพลเมืองที่ดีในรัฐ ที่เข้าใจในสิทธิเสรีภาพ ความเสมอภาค และหน้าที่ ของความเป็นพลเมืองดีของตนที่มีต่อชุมชน สังคม และประเทศชาติ ซึ่งผู้วิจัยจะได้นำไปเป็นกรอบของการศึกษาในแนวทางการพัฒนาความเป็นพลเมืองดีตามหลักพระพุทธศาสนาต่อไป

^๖สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา, ยุทธศาสตร์พัฒนาการศึกษาเพื่อสร้างความเป็นพลเมือง พ.ศ. ๒๕๕๓-๒๕๖๑, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด วี.ที.ซี. คอมมิวนิเคชั่น, ๒๕๕๔), หน้า ๑๓-๑๕.

๔.๒ แนวทางการพัฒนาความเป็นพลเมืองดีตามหลักพระพุทธศาสนา^๗

ในส่วนนี้เพื่อตอบวัตถุประสงค์ของการศึกษาที่ว่า เพื่อศึกษาแนวทางการพัฒนาความเป็นพลเมืองดีตามหลักพระพุทธศาสนา ผู้วิจัยได้กำหนดแนวคิดหลักการพัฒนาความเป็นพลเมืองดีทางพระพุทธศาสนา ดังที่ได้เสนอไว้ในบทที่ ๓ ว่า ต้องยึดกระบวนการพัฒนาอย่างเป็นระบบแบบบูรณาการและมีคุณภาพ ที่ต้องดำเนินไปใน ๓ มิติ ของไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา โดยมีขั้นตอนวิธีการพัฒนาตามหลักภาวนา ๔ อันเป็นองค์ประกอบแห่งการดำเนินชีวิตของประชาชนในด้านต่างๆ ๔ ด้าน คือ

๑. กายภาวนา การพัฒนากาย เป็นการฝึกอบรมกายให้มีระบบระเบียบสามารถเชื่อมโยงกับสิ่งทั้งหลายภายนอกในทางที่เป็นคุณ ไม่ให้เกิดโทษ รวมถึงการพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมต่างๆ ทั้งกายภาพวัตถุและธรรมชาติ เช่น เทคโนโลยี และปัจจัย ๔

๒. ศีลภาวนา การพัฒนาศีล ที่เป็นพื้นฐานการพัฒนาความประพฤติทางสังคมให้ตั้งอยู่ในระเบียบวินัย ไม่เบียดเบียนกัน หรือก่อความเดือดร้อนเสียหายแก่ตนเองและผู้อื่น แต่ให้มีความประพฤติในสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลต่อผู้อื่นหรือสังคม ให้อยู่ร่วมกันกับผู้อื่นได้ดี

๓. จิตภาวนา การพัฒนาจิตใจ เป็นการฝึกอบรมจิตใจให้มีความเข้มแข็งมั่นคง พร้อมด้วยความดีงามเช่น มีเมตตากรุณา มีสัจจะความจริงใจ มีสติ มีวิริยะความเพียร เป็นต้น

๓. ปัญญาภาวนา การพัฒนาปัญญา เป็นการพัฒนาให้เกิดความรู้ ความเข้าใจ คิดได้ สามารถเชื่อมโยงสิ่งต่างๆ ได้ตามความเป็นจริง และรู้จักแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นด้วยปัญญา

หลักภาวนา ๔ นี้ ในทางพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นคุณสมบัติของบุคคล ถ้าบุคคลมีการพัฒนาตามหลักดังกล่าว ย่อมก่อให้เกิดการพัฒนาในทุกมิติอันเป็นคุณสมบัติพื้นฐานของบุคคลให้เกิดระบบการดำเนินชีวิตที่ดีงามของความเป็นพลเมืองดีในสังคมไทยได้

จากหลักการดังกล่าว ผู้วิจัยได้กำหนดองค์ประกอบคุณลักษณะของความเป็นพลเมืองดีดังที่ได้กล่าวมาแล้วเป็นลำดับนั้น เพื่อที่จะได้นำไปสู่การหาแนวทางการพัฒนาความเป็นพลเมืองดีตามหลักพระพุทธศาสนา โดยนำมาจัดเป็น ๔ องค์ประกอบหลักตามหลักภาวนา เพื่อให้ง่ายต่อการนำไปสู่กระบวนการพัฒนาตามหลักพระพุทธศาสนา ๔ ด้านหลัก ดังนี้

๑. คุณลักษณะด้านกาย (civic physical) หมายถึงภาวะของบุคคลที่มีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพหรือวัตถุ โดยมีองค์ประกอบย่อย ๒ องค์ประกอบคือ (๑) มีความสามารถในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม และ (๒) มีความสามารถในการสื่อสารรับรู้ข่าวสาร

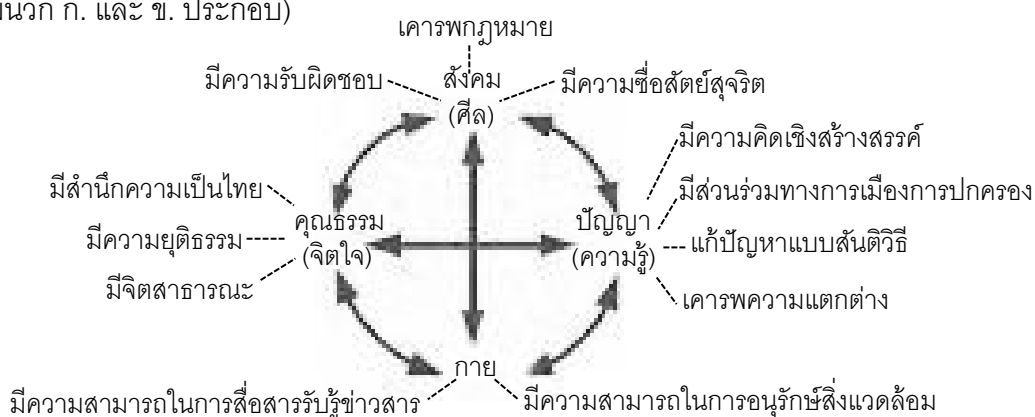
^๗แนวทางการพัฒนาความเป็นพลเมืองดีตามหลักพระพุทธศาสนา ที่ผ่านการตรวจสอบปรับปรุงโดยผู้วิจัยจัดการประชุมกลุ่ม จากผู้ทรงคุณวุฒิและผู้มีความรู้ความเชี่ยวชาญ คูในภาคผนวก ข.

๒. คุณลักษณะด้านทักษะทางสังคม (civic skill) หมายถึง การมีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางสังคมคือเพื่อนพลเมืองด้วยกัน ที่ไม่เบียดเบียนก่อความเดือดร้อน ตั้งอยู่ในวินัย มีอาชีพที่สุจริต โดยมีองค์ประกอบย่อย ๓ องค์ประกอบคือ (๑) มีความรับผิดชอบ (๒) เคารพกฎหมาย และ (๓) มีความซื่อสัตย์สุจริต

๓. คุณลักษณะด้านจิตใจ (คุณธรรม) (civic virtue) หมายถึง การส่งเสริมจิตใจให้สมบูรณ์ด้วยคุณภาพจิต (คุณธรรม) เช่น มีเมตตา กรุณา เข้าวารี มีมุทิตา ซื่อสัตย์ กตัญญู เป็นต้น สมบูรณ์ด้วยสมรรถภาพจิต เช่น มีจิตใจเข้มแข็งมั่นคง มีความเพียร อดทน รับผิดชอบ มีสติ มีสมาธิ เป็นต้น และสมบูรณ์ด้วยสุขภาพจิต เช่น มีจิตใจร่าเริง ผ่องใส สงบเป็นสุข เป็นต้น โดยมีองค์ประกอบย่อย ๓ องค์ประกอบคือ (๑) มีสำนึกความเป็นไทย (๒) มีความยุติธรรม และ (๓) มีจิตสาธารณะ

๔. คุณลักษณะด้านปัญญา (ความรู้) (civic knowledge) หมายถึง การเสริมสร้างความรู้ ความคิด ความเข้าใจ รู้จักแก้ปัญหา รู้จักจัดทำดำเนินการต่างๆ ด้วยปัญญา ปราศจากอคติและแรงจูงใจแอบแฝง เป็นอยู่ด้วยปัญญา รู้เท่าทันโลกและชีวิต โดยมีองค์ประกอบย่อย ๔ องค์ประกอบคือ (๑) การมีความคิดเชิงสร้างสรรค์ (๒) การมีส่วนร่วมทางการเมืองการปกครอง (๓) แก้ปัญหาแบบสันติวิธี และ (๔) มีการเคารพความแตกต่าง

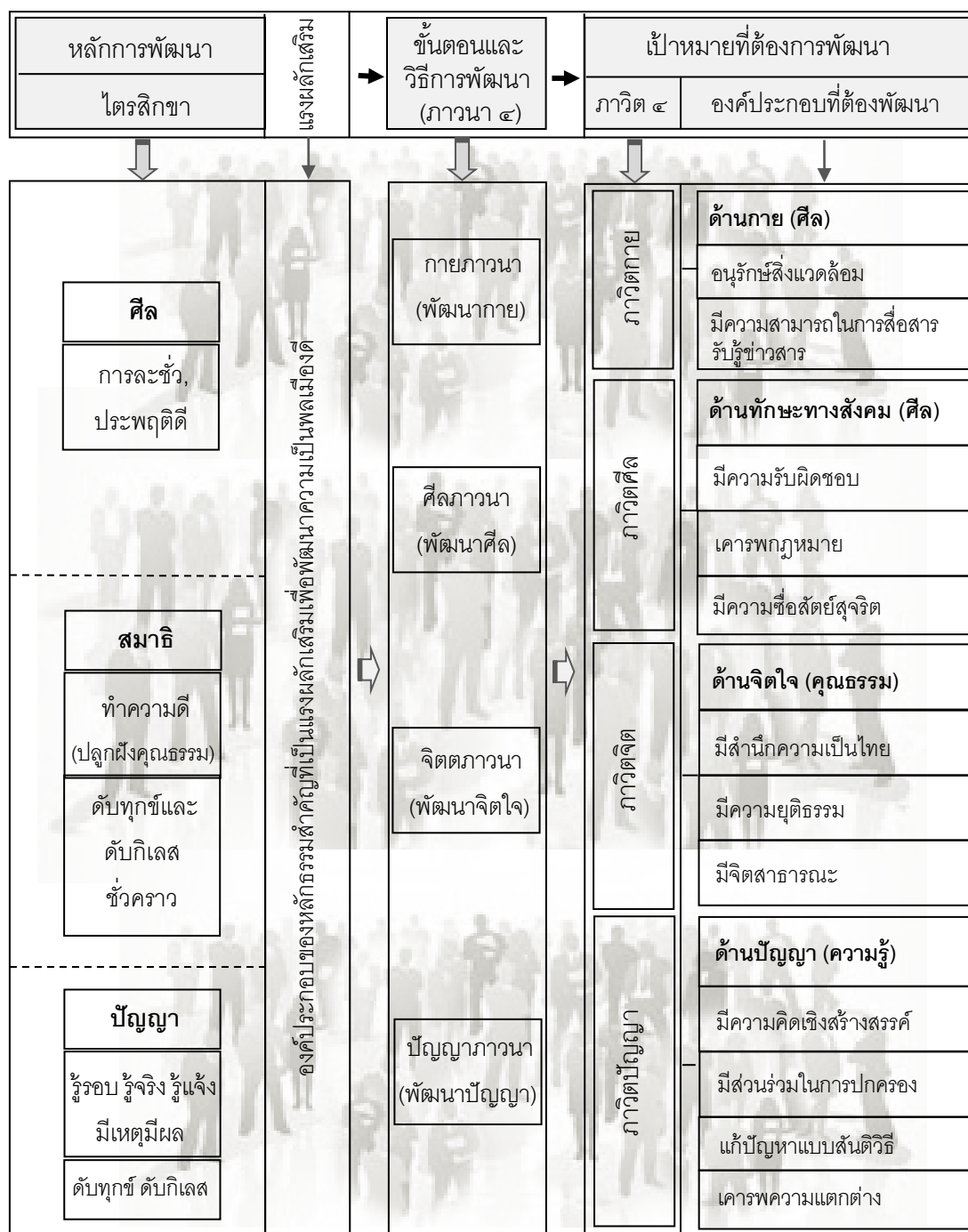
ซึ่งแสดงให้เห็นได้ตามแผนภาพที่ ๔.๑ (ดูในบทที่ ๒ และดูตารางสังเคราะห์ในภาคผนวก ก. และ ข. ประกอบ)

แผนภาพที่ ๔.๑ แสดงมโนทัศน์คุณลักษณะของความเป็นพลเมืองดีในสังคมไทย

อนึ่ง การนำระบบการพัฒนาดนของพลเมืองแบบบูรณาการและมีคุณภาพตามหลักภาวานาที่มีไตรสิกขาเป็นแกนกลางนี้ มาประพฤติปฏิบัติเพื่อการพัฒนาตนของพลเมืองนั้น จะเลือกนำหมวดใดของระบบการพัฒนามาใช้ก่อนก็ได้ เพราะฝึกสิ่งใดสิ่งนั้นก็เจริญงอกงามขึ้นหรือทำยสุดแล้วถ้าปฏิบัติได้ถูกต้อง ก็ย่อมจะส่งผลก่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจปฏิบัติได้ถูกต้องตามสถานะและบทบาทหน้าที่ของการเป็นพลเมืองได้อย่างเหมาะสม

หรือสามารถแสดงให้เห็นโน้ตค้นความสัมพันธ์และแนวทางการพัฒนาได้ดังนี้

แผนภาพที่ ๔.๒ แสดงมโนทัศน์ความสัมพันธ์และเป้าหมายแนวทางการพัฒนาความเป็นพลเมืองดี

ตามหลักพระพุทธศาสนา (ที่ผ่านการตรวจสอบปรับปรุง โดยการจัดประชุมกลุ่ม
จากผู้ทรงคุณวุฒิและผู้มีความรู้ความเชี่ยวชาญ คูในภาคผนวก ข.)

๔.๒.๑ การพัฒนาคุณลักษณะด้านกาย

การพัฒนาคุณลักษณะทางกาย ถือว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งประการหนึ่งต่อการพัฒนาตนของพลเมือง ให้รู้จักติดต่อสัมพันธ์กับโลกภายนอกหรือการมีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทั้งด้านกายภาพและชีวภาพ เพื่อไม่ให้เกิดโทษ แต่ให้เกิดประโยชน์ต่อตนเองและสังคม โดยมีสิ่งที่ต้องพัฒนา ได้แก่ ๑. การมีความสามารถในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม และ ๒. การมีทักษะความสามารถในการสื่อสารรับรู้ข่าวสาร โดยมีวิธีการพัฒนาตนของพลเมืองดังนี้

๔.๒.๑.๑ ด้านมีความสามารถในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม

สิ่งแวดล้อม (environment) หมายถึง สิ่งต่างๆ ที่มีลักษณะทางกายภาพและชีวภาพที่อยู่รอบตัวมนุษย์ ซึ่งเกิดขึ้นโดยธรรมชาติและสิ่งที่มีมนุษย์ได้ทำขึ้นรวมถึงสิ่งแวดล้อมทางสังคม สิ่งแวดล้อมถือว่ามีความสำคัญและจำเป็นต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์เป็นอย่างยิ่ง กล่าวคือ เป็นแหล่งปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิต เป็นสิ่งกำหนดการตั้งถิ่นฐานและชุมชน เป็นตัวกำหนดลักษณะอาชีพ เป็นตัวกำหนดรูปแบบของวัฒนธรรม เป็นตัวกำหนดรูปแบบของการพัฒนาประเทศ แต่เนื่องจากความต้องการขั้นพื้นฐาน (ปัจจัย ๔) ของมนุษย์ที่มีความอยากอย่างไม่มีที่สิ้นสุด มนุษย์จึงพยายามที่จะใช้ประโยชน์จากทรัพยากรสิ่งแวดล้อมอย่างไม่มีขีดจำกัดจึงก่อให้เกิดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมเป็นอย่างมาก ซึ่งจากการศึกษาจะพบว่า ตั้งแต่มีการปฏิวัติอุตสาหกรรมในปี ค.ศ. ๑๗๗๐ การขยายตัวทางเศรษฐกิจภาคอุตสาหกรรมได้เกิดขึ้นทั่วโลก รวมถึงการเพิ่มของประชากรโลกอย่างรวดเร็ว สภาพแวดล้อมถูกทำลายและคุกคามโดยน้ำมือของมนุษย์จนก่อให้เกิดการขาดความสมดุลทางธรรมชาติ และส่งผลร้ายอย่างรุนแรงต่อมนุษย์ ทำให้เกิดมลพิษ (pollution) เกิดปัญหาทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ตามมาเป็นต้น

ปัญหาสิ่งแวดล้อมดังกล่าว จึงก่อให้เกิดแนวคิดในการสร้างสำนึกเพื่อแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมและการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ที่ประชาชนพลเมืองทุกคนต้องให้ความสำคัญและมีความตระหนักรับผิดชอบทางธรรมชาติร่วมกัน ดังที่ ทิพย์พาพร ตันติสุนทร นักวิชาการด้านการพัฒนาความเป็นพลเมือง ได้ให้ทัศนะไว้ว่า ความเป็นพลเมืองดีในสังคมปัจจุบัน นอกจากจะต้องมีคุณลักษณะที่สอดคล้องกับความเป็นพลเมืองที่เป็นสากลแล้ว สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือต้องมีลักษณะของความเป็นพลเมืองดีในด้านสิ่งแวดล้อมด้วย เพราะการทำลายสิ่งแวดล้อม ณ ที่หนึ่งอาจส่งผลกระทบต่ออีกที่หนึ่งได้ พลเมืองในระบบประชาธิปไตยจึงต้องมีจิตสำนึกสิ่งแวดล้อม ทั้งการกินอยู่ การดำรงชีพ จึงต้องเป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม เพื่อไม่ให้เกิดการทำลายและแย่งชิง

^๑คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พุทธจริยศาสตร์กับปัญหาสังคมร่วมสมัย, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๑๙๒.

ทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่อย่างจำกัดบนโลกใบนี้ อันจะเป็นการละเมิดต่อชีวิตผู้อื่น^{๙๙} สอดคล้องกับพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ที่ทรงพระราชทานไว้ความตอนหนึ่งว่า^{๑๐๐}

ปัญหาต่างๆ เกี่ยวกับสภาวะแวดล้อม อันเนื่องมาจากมลพิษ หรือความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ ไม่ว่าจะเกิดขึ้นในที่หนึ่งที่ใดก็ตาม ย่อมส่งผลกระทบต่อเนื่องไปถึงที่อื่นๆ ด้วยเหตุนี้ทุกคนทุกประเทศในโลกจึงย่อมมีส่วนร่วมรับผิดชอบอยู่ด้วยกัน ทั้งในการแก้ไขลดปัญหา และปรับปรุงสร้างเสริมสภาวะแวดล้อมให้กลับคืนมาสู่สภาพอันจะเอื้อต่อการมีชีวิตอยู่อย่างมีความสุขของตนเองและเพื่อนมนุษย์

ด้วยเหตุผลข้างต้นสะท้อนให้เห็นว่า การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อชีวิตความเป็นอยู่ของมนุษย์และต่อสังคมส่วนรวม ทั้งยังเป็นเงื่อนไขที่สำคัญของการเป็นพลเมืองดีที่พึงประสงค์ในระบอบประชาธิปไตยอีกด้วย โดยเฉพาะทรัพยากรธรรมชาติอันเป็นสิ่งแวดล้อมที่คอยค้ำจุนความเจริญของมนุษย์ในทุกๆ ด้าน ดังนั้นหากประชาชนพลเมืองรู้จักบริโภคและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติอย่างชาญฉลาด สามารถอยู่อย่างผสมกลมกลืนกับธรรมชาติได้ ประชาชนก็必将มีความมั่นคงทางเศรษฐกิจอยู่ดีกินดีมีคุณภาพชีวิตที่ดี แต่ในทางตรงกันข้าม หากประชาชนหรือชุมชนใดที่ขาดแคลนทรัพยากรธรรมชาติหรือประชาชนขาดความรู้ความเข้าใจ และไม่ตระหนักในคุณค่าของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ใช้ทรัพยากรอย่างฟุ่มเฟือย ขาดความระมัดระวัง และความรับผิดชอบต่อการใช้และบำรุงรักษา ก็จะทำให้ทรัพยากรธรรมชาติต้องสูญเสียไปอย่างไม่คุ้มค่าและขาดแคลนในที่สุด ปัญหาความวุ่นวายต่างๆ ก็เกิดขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

ในทางพระพุทธศาสนา แนวทางการพัฒนาตนของพลเมืองแบบบูรณาการและมีดุลยภาพตามหลักภาวนา ๔ ด้านการมีความสามารถในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม หมายถึง การฝึกฝนพัฒนากายให้บุคคลมีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมและธรรมชาติทั้งหมดอย่างถูกต้องดีงามในทางที่เป็นคุณประโยชน์ โดยให้มนุษย์ตระหนักภูมิองเห็นคุณค่าและเข้าใจธรรมชาติมากขึ้น รู้สึกถึงผลกระทบที่เกิดจากพฤติกรรมของตนเอง และมองเห็นผลที่จะเกิดขึ้นในภายหลังจากการกระทำของตน และทำให้มนุษย์เห็นว่าตนสามารถทำสิ่งใหม่ที่ดีและถูกต้องได้ โดยเริ่มต้นจาก

^{๙๙}ทิพย์พพร ตันติสุนทร, **การศึกษาเพื่อสร้างพลเมือง**, (กรุงเทพมหานคร : สถาบันนโยบายการศึกษา, ๒๕๕๕), หน้า ๑๔.

^{๑๐๐}“พระบรมราโชวาท” พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ พระราชทานเพื่อเชิญลงพิมพ์ในหนังสือที่ระลึก ในพิธีรับมอบเรือขจัดคราบน้ำมัน ซึ่งรัฐบาลเดนมาร์กน้อมเกล้าฯถวาย วันพุธ ๒๐ พฤศจิกายน ๒๕๓๙, [ออนไลน์] แหล่งที่มา : http://longlovetheking.blogspot.com/p/blog-page_10.html [๘ มกราคม ๒๕๕๘].

ปัจจัย ๔ จนถึงความสัมพันธ์กับธรรมชาติแวดล้อมโดยทั่วไป ให้มีความเกี่ยวเนื่องกันระหว่างชีวิตของเรากับธรรมชาติ โดยการกระทำที่ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทำลายล้างผลาญ คือให้รู้จักสำนึกในบุญคุณของธรรมชาติ บริโภคตามความจำเป็น ในทางที่เป็นคุณประโยชน์ต่อการดำรงอยู่ของชีวิตเท่านั้น และควรรู้จักใช้อย่างชาญฉลาดเพื่อให้สามารถดำเนินชีวิตอยู่อย่างสมดุลผสมกลมกลืนกับธรรมชาติ โดยมีวิธีปฏิบัติดังนี้

๑. ฐัประมาณในการบริโภค คือ กินให้น้อย หรือให้บริโภคเฉพาะเท่าที่จำเป็นต่อการดำรงชีพ ที่เรียกว่าโภชนะมัตตัญญูตา หมายถึง ความเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภคอาหาร รู้จักประมาณในการกิน (ละความโลภ) ย่อมจะส่งผลถึงการมีสุขภาพร่างกายที่แข็งแรงปราศจากโรคภัยไข้เจ็บต่างๆ ซึ่งนอกจากจะทำให้มนุษย์รู้จักประมาณในการบริโภคแล้ว ยังถือเป็นการเสียสละเพื่อส่วนรวม เพราะจะทำให้ลายธรรมชาติน้อยลง และยังช่วยลดมลภาวะได้อีกด้วย

๒. การอยู่อย่างผสมกลมกลืนกับธรรมชาติ กล่าวคือคนและสิ่งมีชีวิตอื่นๆ ต่างอยู่ภายใต้กฎของธรรมชาติ คือ เกิด แก่ เจ็บ ตาย ถ้าทุกชีวิตอยู่ด้วยกันอย่างกลมกลืน ก็จะไม่ไปรบกวนสิทธิของผู้อื่น เป็นกิจกรรมทางการพัฒนากาย คือการปฏิบัติในชีวิตประจำวัน โดยให้รู้จักควบคุมอินทรีย์ ๖ ที่ต้องเกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อม ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ^{๙๙} เพื่อไม่ให้เกิดบาปอกุศลธรรมครอบงำจิตใจ ระมัดระวังในขณะที่ ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้ลิ้มรส กายได้สัมผัส และจิตใจคิดสิ่งต่างๆ การระมัดระวังสำรวมในอินทรีย์จะทำให้เราเฉพหรือใช้สอยวัสดุอุปกรณ์ทางธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมได้อย่างถูกต้อง ตามความจำเป็นต่อชีวิตเท่านั้น เป็นการส่งเสริมคุณภาพชีวิต และการมีความสัมพันธ์กับปัจจัย ๔ อย่างถูกต้อง สามารถดำรงอยู่ชีวิตอยู่ได้อย่างผสมกลมกลืนกับธรรมชาติอย่างมีคุณค่าอีกด้วย

๓. การใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างชาญฉลาด พระพุทธเจ้าสอนให้คนใช้ธรรมชาติในการพัฒนาจิตใจ พุทธิกรรม และศีลธรรมของตนเอง ความสงบของธรรมชาติเป็นปัจจัยประการหนึ่งที่นำไปสู่การตรัสรู้ธรรมอันประเสริฐและสวัสดีแห่งการตรัสรู้ก็คือ ธรรมชาติ ซึ่งพระองค์ก็พอพระทัยในการประทับอยู่กับธรรมชาติตลอด ๔๕ พรรษา และทรงใช้เวลาโปรดเวไนยสัตว์ตามสถานที่ต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติ อันเป็นเหตุให้เกิดมีวัดป่าขึ้นมากมาย เช่น ป่าไผ่ (วัดเวฬุวัน) เมืองราชคฤห์ ป่าปาลิไลยก์ ป่ามหาวน เขตเมืองเวสาลี ภูเขาอิชฌมกุฏ และในการดับขันธปรินิพพานก็ทรงเลือกเอาป่าสาละวัน เมืองกุสินารา เป็นสถานที่ช่วงสุดท้ายแห่งพระชนม์ชีพ หรือแม้แต่คำสอนที่มีต่อเหล่าสาวก ก็ทรงรับสั่งให้ทำสมาธิตามโคนไม้ ที่ว่าง ถ้ำ ชะเงื้อมผาต่างๆ

^{๙๙}พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พุทธธรรมกับการพัฒนาชีวิต, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๐), หน้า ๙.

สารัตถะคำสอนนี้ เป็นการกำหนดแนวทางการใช้ชีวิตตามแบบของชาวพุทธโดยแท้ ดังนั้นประชาชนพลเมืองต้องมองเห็นคุณค่าของธรรมชาติสิ่งแวดล้อมและเรียนรู้การใช้ทรัพยากรอย่างฉลาด

๔. การสำนึกบุญคุณของธรรมชาติ โดยอาศัยหลักธรรมคำสอนเรื่อง กตัญญูกตเวทิตี^{๑๒} คือการรู้จักบุญคุณมาเป็นหลักพัฒนาจิตใจให้เกิดความสำนึกในความรักในธรรมชาติเพื่ออนุรักษ์สิ่งแวดล้อมด้วย จึงทำให้คนไทยเกิดความรู้สึกว่า ธรรมชาติแวดล้อมนั้น มีบุญคุณต่อมนุษย์ จึงสอนกันสืบมาว่า อยู่กับต้นไม้ใด อย่าหักรานกิ่งของต้นไม้ นั้นเพราะมันมีบุญคุณ โดยให้ร่วมเงา และได้กลายเป็นประเพณีบวชต้นไม้มาจนถึงปัจจุบัน นอกจากนี้ ในวนโรปสูตรพระพุทธองค์ก็ได้ตรัสว่าการปลูกป่าและการรักษาต้นไม้สำคัญเป็นบุญกุศล^{๑๓}

สรุปได้ว่า การปฏิบัติตามหลักกายภาพนาเพื่อส่งเสริมความมั่นคงของธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม จึงสะท้อนให้เห็นว่า มนุษย์กับธรรมชาติย่อมมีความสัมพันธ์เกื้อกูลกัน อาศัยซึ่งกันและกัน ไม่มีใครอยู่ได้อย่างโดดเดี่ยว ดังคำว่า “น้ำพึ่งเรือเสือพึ่งป่า” ด้วยเหตุนี้พลเมืองที่ดีจึงควรมองเห็นคุณค่าและปฏิบัติต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ด้วยการสร้างสำนึกและการกระทำที่ไม่เห็นแก่ตัวเพื่อดำรงรักษาธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

๔.๒.๑.๒. ด้านมีความสามารถในการสื่อสารและรับรู้ข่าวสาร

การสื่อสารตรงกับภาษาอังกฤษว่า “Communication” ภาษาละตินว่า Communis ซึ่งแปลว่า “ร่วมกัน” หรือหมายถึง กิจกรรมที่มุ่งสร้างความร่วมมือกัน เป็นความพยายามที่มนุษย์ต้องการจะแลกเปลี่ยนข่าวสารหรือแนวความคิดระหว่างกัน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ก็คือ การที่มนุษย์พยายามที่จะแลกเปลี่ยน (share) ข้อมูลข่าวสาร (information) ความคิด (idea) และทัศนคติ (attitude) ซึ่งกันและกัน^{๑๔} ถือเป็นปัจจัยอย่างหนึ่งและมีบทบาทสำคัญต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์เป็นอย่างมาก และเป็นพลังยิ่งใหญ่ที่สามารถเปลี่ยนความคิด หรือทัศนคติของคนในสังคม ตลอดจนอาจทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตและแบบแผนแห่งความเป็นอยู่ในสังคมได้ โดยเฉพาะปัจจุบันที่ถือเป็นยุคของข้อมูลข่าวสารอย่างแท้จริง

การสื่อสารจึงเป็นกระบวนการที่สำคัญและจำเป็นอย่างยิ่งต่อชีวิตประจำวันของมนุษย์ เรา เนื่องจากเราต้องอาศัยการสื่อสารเป็นเครื่องมือในการปฏิบัติงานต่างๆ ซึ่งเราจะต้องติดต่อกับบุคคลอื่นในสังคม การสื่อสารจึงมีความสำคัญต่อมนุษย์ทั้งในระดับจุลภาคและมหภาค กล่าวคือ

^{๑๒} อ.ท. (ไทย) ๒๐/๑๒๐/๑๑๔.

^{๑๓} คุรุยละเยียดโน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๔๗/๖๑.

^{๑๔} Wilbur Schramm, *The Process and Effects of Mass Communication*, (Urbana : University of Illinois Press, 1974), p. 23.

๑. ความสำคัญต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์ในระดับจุลภาค ได้แก่ ความสำคัญต่อชีวิตประจำวันต่อความเป็นสังคม ต่อการสร้างความร่วมมือ ต่อการสร้างการรับรู้เกี่ยวกับตนเอง ต่อการให้ความบันเทิง ต่อการเพิ่มประสิทธิภาพในการรักษาพยาบาล และต่อการทำจิตบำบัด

๒. ความสำคัญต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์ในระดับมหภาค ได้แก่ ความสำคัญต่อการเมืองการปกครอง การส่งเสริมสร้างประชาธิปไตย การพัฒนาประเทศ การถ่ายทอดวัฒนธรรม การศึกษา ต่อธุรกิจและอุตสาหกรรม และต่อการเสริมสร้างประสิทธิภาพในการบริหารองค์การ^{๑๕}

กล่าวได้ว่าการสื่อสาร มีความสำคัญทั้งในแง่ของบุคคลและสังคม ด้วยเหตุผลที่ว่า การสื่อสารทำให้คนมีความรู้และโลกทัศน์ที่กว้างขวางขึ้น เป็นกระบวนการที่ทำให้สังคมเจริญก้าวหน้า ทำให้มนุษย์สามารถสืบทอด พัฒนา เรียนรู้ และรับรู้วัฒนธรรมของตนเองและสังคมได้ แต่ในขณะเดียวกันบุคคลพึงตระหนักและแลกเปลี่ยนสื่อสารกันด้วยข้อมูลที่เป็นจริง มีความสร้างสรรค์เหมาะสมต่อสถานการณ์ เพราะการสื่อสารสามารถเปลี่ยนความคิด หรือทัศนคติของคนในสังคมได้

ในทางพระพุทธศาสนา แนวทางการพัฒนาตนของพลเมืองแบบบูรณาการและมีความดุลยภาพตามหลักภาวนา ๔ ด้านการมีความสามารถในการสื่อสารรับรู้ข่าวสาร คือ การฝึกฝนพัฒนาอบรมสัมมาวาจาของบุคคลให้อยู่ในศีล ให้เกิดพฤติกรรมมีระเบียบในการดำเนินชีวิตและในการอยู่ร่วมกับผู้อื่นด้วยดี โดยเฉพาะเรื่องการสื่อสาร ซึ่งเป็นศีลพื้นฐานสำหรับบุคคลทั่วไป กล่าวคือในการสื่อสารข้อมูลกับบุคคลหรือกลุ่มบุคคลนั้น สิ่งที่พึงตระหนักอยู่ตลอดเวลาของการสื่อสารก็คือ สื่อสารด้วยข้อมูลที่เป็นจริง เกิดประโยชน์ ประสานสามัคคี เคารพและให้เกียรติผู้อื่น รวมถึงต้องรู้จักวิเคราะห์สถานการณ์ในการสื่อสารให้ถูกต้องเหมาะสมกาล โดยมีแนวทางปฏิบัติดังนี้

๑. รู้จักเลือกวิธีการสื่อสาร ซึ่งเป็นพื้นฐานสำหรับบุคคลทั่วไป โดยปฏิบัติดังนี้

๑.๑ เว้นการสื่อสารที่ไม่ดี ได้แก่ (๑) เว้นการพูดเท็จ (ละมุสวาท ในศีล ๕ ข้อ ๔ มุสวาทา เวรมณีย์) ให้พูดสัจจวาจา พูดคำจริง (๒) เว้นการพูดส่อเสียด ให้พูดคำสามัคคี (๓) เว้นการพูดคำหยาบ ให้พูดคำอ่อนหวานสุภาพ (๔) เว้นการพูดเพ้อเจ้อ ให้พูดคำมีประโยชน์^{๑๖}

เหตุผลที่ห้ามพูดหรือสื่อสารที่ไม่ดี ก็เพื่อประโยชน์ คือ ๑) เพื่อป้องกันการทำลายประโยชน์ของคนอื่น ๒) เพื่อให้คนอยู่ร่วมกันด้วยความซื่อสัตย์ต่อกัน ๓) เพื่อความสามัคคีในหมู่คณะ ๔) คนไม่พูดเท็จมีคำสัตย์ย่อมได้รับการเชื่อถืออย่างสูง^{๑๗}

^{๑๕} วัลลภ ลำพาย, “แนวคิดและกระบวนการสื่อสารทางการเมือง หน่วยที่ ๓”, **ประมวลชุดวิชาการสื่อสารทางการเมือง**, (นนทบุรี : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๕๑), หน้า ๖-๙.

^{๑๖} อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๘๒/๑๒๗, อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๔๘-๑๔๙/๒๑๒.

^{๑๗} ชัยวัฒน์ อัดพัฒน, **หลักพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๓), หน้า ๖๐.

๑.๒ สื่อสารด้วยหลักการที่ดี เช่น ในวาจาสูตร ได้แสดงหลักของการสื่อสารที่ดีไว้ ๕ ประการ คือ พุดถูกเวลา พุดคำจริง พุดคำสุภาพ พุดคำที่ประกอบด้วยประโยชน์ และต้องพุดด้วยเมตตาจิต^{๑๘} และใน ปฐมกถาวัตรสูตร ก็สอนให้รู้จักใช้คำพุดที่เหมาะสมเมื่อสนทนากัน มี ๑๐ ประการ คือ ๑) ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความปรารถนาน้อย ๒) มีความสันโดษ ๓) มีความสงัดกายใจ สดกิลเลส ๔) ไม่คลุกคลีด้วยหมู่ คนชั่ว ความชั่ว ๕) มุ่งมั่นทำความเพียร ๖) ให้ตั้งอยู่ในศีล ๗) ทำจิตมั่น มีจิตใจสงบ ๘) ให้เกิดปัญญา ๙) ทำใจให้พ้นจากกิเลสและความทุกข์ และ ๑๐) ถ้อยคำที่ชักนำให้สนใจและเข้าใจเรื่องความรู้ ความเห็นในภาวะที่หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์^{๑๙}

๒. รัฐสถานการณ์ในการสื่อสาร เป็นการฝึกฝนใช้หลักตรรกะเข้ามาวิเคราะห์สถานการณ์ในการสนทนากัน คือ ให้คิดก่อนพุดและต้องได้ยินในสิ่งที่ตนเองกำลังพุดออกมา หากไม่เกิดประโยชน์ในขณะเวลานั้น เราก็ไม่ควรพุด แม้เรื่องนั้นจะเป็นความจริงก็ตาม ดังนั้น พลเมืองที่ดี พึงไตร่ตรองให้เหมาะสมกับสถานการณ์ ดังคำสอนในอภัยราชกุมารสูตร ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้

- ๑) คำพุดไม่จริง ไม่แท้ ไม่มีประโยชน์ ไม่เป็นที่รักที่ชอบใจของคนอื่น เราไม่ควรพุด
- ๒) คำพุดจริงแท้ แต่ไม่มีประโยชน์ ไม่เป็นที่รักที่ชอบใจของคนอื่น เราก็ไม่ควรที่จะพุด
- ๓) คำพุดจริงแท้ มีประโยชน์ แต่ไม่เป็นที่รักที่ชอบใจของคนอื่น เราควรเลือกเวลาที่จะพุด
- ๔) คำพุดไม่จริง ไม่แท้ ไม่มีประโยชน์ แม้เป็นที่รักที่ชอบใจของคนอื่น เราไม่ควรพุด
- ๕) คำพุดจริงแท้ แต่ไม่มีประโยชน์ แม้เป็นที่รักที่ชอบใจของคนอื่น เราก็ไม่ควรพุด
- ๖) คำพุดจริงแท้ มีประโยชน์ แม้เป็นที่รักที่ชอบใจของคนอื่น ก็ควรเลือกเวลาพุดเช่นกัน^{๒๐}

จะเห็นได้ว่า การฝึกฝนควบคุมตนในทางวาจาตามหลักพระพุทธศาสนา จึงเป็นพื้นฐานที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้เพื่อการพัฒนาทักษะของพลเมืองด้านการสื่อสารได้ และควรเลือกวิธีการสื่อสารที่ก่อให้เกิดประโยชน์ในชีวิตประจำวัน เพื่อการผูกมิตรและรักษาน้ำใจต่อกัน

๓. การใช้สติในการรับรู้ข่าวสาร พลเมืองพึงควรรู้หลักของการเป็นผู้รับสารหรือผู้ฟังที่ดีด้วย โดยการฝึกฝนควบคุมสติสัมปชัญญะของตนเองอย่างระมัดระวัง คือฝึกให้เป็นคนที่ไม่หุนเหว หลงเชื่อง่าย ไม่ควรตื่นข่าวลือ มีความรอบคอบ ไม่ประมาท ตรวจสอบก่อนเชื่อ เช่นที่ปรากฏใน ทุททุภยาชาดก^{๒๑} เรื่องของกระต่ายตื่นตูม ที่เพียงแคได้ยินเสียงผลมะตูมสุกหล่น ก็วิ่งหนีและคิดว่าเป็นเสียงแผ่นดินถล่ม พาให้กระต่ายตัวอื่นและสัตว์อื่นๆ เกิดความตื่นกลัวเข้าใจผิดตามไป

^{๑๘} อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๙๘/๓๓๘.

^{๑๙} อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๙/๑๕๒, ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๖/๕๗๐-๕๗๑; ๘๕/๒๕๗-๒๕๘.

^{๒๐} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๘๖/๘๘.

^{๒๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ชา.จตุกก. (ไทย) ๒๗/๘๕-๘๘/๑๗๔.

ด้วย พระโหราธิบดีซึ่งเสวยพระชาติเป็นราชสีห์ต้องกล่าวสอนว่า คนโง่เขลา มักเชื่อตามเสียงเล่าลือ โดยไม่ทันได้รู้แจ้งสิ่งใดเลย ส่วนผู้ที่เป็นปราชญ์ มีศีลสมบุรณ์ย่อมไม่เชื่อผู้อื่นง่ายๆ ต้องมีการตรวจสอบข้อมูลให้แน่นอนเสียก่อน และในตอนท้ายชาตกได้ตรัสว่า บุคคลไม่ควรเชื่อเพียงเพราะฟังคนอื่นพูด แต่จะต้องปฏิบัติตนให้เกิดความรู้แจ้ง แล้วจึงเชื่อ จึงนับว่าเป็นบุคคลที่เจริญและประเสริฐ

ทุกทฤษฎีชาตกเรื่องนี้ สะท้อนถึงการรับฟังข้อมูลข่าวสารอย่างมีสติสัมปชัญญะเป็นสิ่งสำคัญ โดยเฉพาะในยุคปัจจุบัน ที่มีเทคโนโลยีช่องทางในการรับรู้ข่าวสารมากมาย และเป็นที่มาของข่าวลือต่างๆ ได้ง่าย หากพลเมืองมีความหนักแน่นในการรับรู้ข่าวสาร ก็ย่อมจะสร้างคุณค่าและก่อให้เกิดประโยชน์ความมั่นคงแก่สังคมได้

๔.๒.๒ การพัฒนาคุณลักษณะด้านทักษะทางสังคม (civic skill)

การพัฒนาคุณลักษณะความเป็นพลเมืองดีด้านทักษะทางสังคม (civic skill) หมายถึง การพัฒนาพฤติกรรมของพลเมือง ให้มีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสังคม คือเป็นผู้รู้จักสิทธิของการเป็นพลเมืองของตน (civil rights) เพื่อการปฏิบัติได้อย่างถูกต้องเหมาะสมตามสิทธิและสามัญสำนึก เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างปกติสุข (พฤติกรรมดี) โดยมีคุณลักษณะของความเป็นพลเมืองดีที่พึงพัฒนาให้เกิดมีขึ้นแก่ประชาชน ได้แก่ (๑) การมีความรับผิดชอบ (๒) เคารพกฎหมาย และ (๓) มีความซื่อสัตย์สุจริต โดยมีแนวทางการพัฒนาตนของพลเมืองดังนี้

๔.๒.๒.๑ ด้านการมีความรับผิดชอบ

ความรับผิดชอบ (Responsibility) ถือเป็นคุณสมบัติพื้นฐานของการเป็นพลเมืองดีอย่างหนึ่งที่มีความสำคัญ เป็นปัจจัยอันสำคัญที่ช่วยให้สังคมเป็นระเบียบสงบสุข เพราะคนที่มีความรับผิดชอบย่อมจะเอาใจใส่ต่อหน้าที่การงานทั้งของตนเองและส่วนรวมให้ดีขึ้นเสมอ ช่วยให้การอยู่ร่วมกันในสังคมเป็นไปด้วยความราบรื่น ซึ่งคุณะอนุกรรมการจัดทำคู่มือ การปลูกฝังค่านิยมของกลุ่มนักบริหารและพัฒนากำลังคน อธิบายถึง ความรับผิดชอบ ไว้ดังนี้ ๑. ความรับผิดชอบต่อตนเอง หมายถึง การรู้จักหน้าที่ของตนเอง และปฏิบัติหน้าที่ให้ลุล่วงอย่างดีที่สุด โดยทำงานในหน้าที่ของตนให้ลุล่วงไปอย่างมีประสิทธิภาพ และทันเวลาที่กำหนด ฝึกตนให้เป็นคนตรงต่อเวลาอยู่เนืองนิจ ๒. ความรับผิดชอบต่อสังคม หมายถึง รู้จักฐานะและหน้าที่ความรับผิดชอบต่อตนเองที่มีต่อสังคม และปฏิบัติอย่างถูกต้องเหมาะสม ให้เกิดประโยชน์แก่สังคมส่วนรวม โดย

ให้ตระหนักและยอมรับว่า ประโยชน์จะเกิดขึ้นไม่ได้ ถ้าขาดประโยชน์ส่วนรวม และไม่ละเลยที่จะเสียสละประโยชน์ส่วนตน และกระทำในสิ่งที่จะรักษา หรือยังให้เกิดประโยชน์แก่ส่วนรวม^{๒๒}

ดังนั้นพลเมืองที่ดีพึงเข้าใจในหลักการความรับผิดชอบที่ตนต้องปฏิบัติตามหน้าที่พลเมือง หรือควรกระทำตามสถานภาพหน้าที่ของบุคคลในการเป็นอยู่ของตนเอง ตลอดจนสังคมอย่างเต็มความสามารถ เพราะถือว่ามีความสำคัญ และยังเป็นการควบคุมสังคมให้เป็นระเบียบ แต่ถ้าบุคคลไม่ปฏิบัติตามบทบาทความรับผิดชอบที่ตนเกี่ยวข้องในสังคมให้ถูกต้องกับสถานภาพของตนแล้ว ก็จะทำให้สังคมเสียระเบียบ ทำให้เกิดปัญหาและเกิดความยุ่งยากขึ้นกับสังคมได้

ในทางพระพุทธศาสนา แนวทางการพัฒนาตนของพลเมืองแบบบูรณาการและมีคุณภาพตามหลักภาวนา ๔ ด้านการมีความรับผิดชอบ คือ การพัฒนาศีลของบุคคล ที่สะท้อนหลักการดำเนินชีวิตให้มีระเบียบระบบในการเป็นอยู่อย่างมีความรับผิดชอบตามสถานภาพและบทบาทหน้าที่ ทั้งความรับผิดชอบต่อตนเอง ผู้อื่น และต่อหน้าที่พลเมือง โดยมีวิธีปฏิบัติดังนี้

๑. การมีความรับผิดชอบต่อหน้าที่พลเมือง คือ ตั้งใจที่จะปฏิบัติตามระเบียบของสังคมที่เป็นสัมมาสัมมันตะ (กระทำชอบ) ด้วยการเป็นผู้รับรู้ มีความรู้ มีความเข้าใจ สนใจ และตั้งใจปฏิบัติตามกฎหมาย รวมถึงการรู้จักรักษาสমบัติของส่วนรวม คือการไม่ละเลยหน้าที่พลเมือง

๒. การมีความรับผิดชอบต่อตนเองและผู้อื่น คือการป้องกันตนเองไม่ให้ตกเป็นทาสของกิเลส ประพฤติตนอยู่ในศีลธรรมและละเว้นความชั่ว อันจะนำไปสู่การเบียดเบียนทำลายล้างตนเองและผู้อื่น โดยการฝึกฝนพัฒนาตนตามหลักศีลภาวนา ระดับต้นพื้นฐาน ได้แก่ ศีล ๕ คือ การตั้งเจตจำนงที่จะประพฤติงดเว้น ปาณาติบาต อทินนาทาน และกาเมสุมิจฉนจาร จึงเป็นแนวทางให้มนุษย์ครองชีวิตอย่างมีสำนึกในการมีความรับผิดชอบ โดยวิธีต่อไปนี้

๒.๑ เว้นจากการกระทำที่เบียดเบียนเพื่อนพลเมืองคนอื่นๆ มีความโหดเหี้ยม ซ้ำ ทำร้าย หรือทำผู้อื่นให้ลำบากด้วยวิธีการต่างๆ อันจะเป็นการสร้างความเสียหายเดือดร้อนและส่งผลกระทบต่อการรักษาไว้ซึ่งระเบียบ และความสงบสุขของสังคม หากแต่ต้องเป็นสมาชิกของสังคมที่ยึดมั่นในระเบียบวินัย ปฏิบัติตามข้อตกลงของกลุ่ม ควบคุมตนเองได้ ไม่ละเมิดสิทธิของผู้อื่น ตั้งใจปฏิบัติหน้าที่ของตนให้ดีที่สุด และต้องมีจิตใจเมตตากรุณา มีความปรารถนาดีและสงสารผู้อื่น

๒.๒ เว้นจากการกระทำทุจริตที่จะเป็นการส่งเสริมการเบียดเบียนวิถีชีวิตของผู้อื่น เช่น ไม่ประกอบอาชญากรรม ทุจริตฉ้อฉล คอรัปชั่น ตลอดจนการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้อันเป็นลักษณะของขโมยหรือโจร เช่น ลัก ชิงหรือชิงราว ลักด่อน แย่ง ลักสับหรือสับเปลี่ยน ตู๋ ฉ้อ

^{๒๒} คณะอนุกรรมการจัดทำคู่มือการปลูกฝังค่านิยมของกลุ่มนักบริหารฯ และกลุ่มพัฒนากำลังคน, **คู่มือปลูกฝังค่านิยม**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๒๖), หน้า ๔๕.

ยักษ์อก ตระบัด ปล้น หลอกหลวง กรรโชก และลักข่อน^{๒๓} แต่หากต้องเป็นผู้ที่ซื้อตรงต่อหน้าที่ มีความขยันประกอบสัมมาชีพ บริจาคทาน ให้ความร่วมมือช่วยเหลือสังคมสงเคราะห์เกื้อกูลแก่คนอื่น และเคารพกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินของผู้อื่น

๒.๓ เว้นจากการกระทำประพฤติดินกาม เป็นการปฏิบัติตามวัฒนธรรมประเพณี อันดีงามของสังคม ไม่ล่วงละเมิดต่อคู่สามีภรรยาของตนและผู้อื่น เพื่อรักษาหลักศีลธรรมที่สังคมถือว่ามีความค่าแก่การดำเนินชีวิตที่ปกติสุขของสถาบันครอบครัว และเพื่อหลีกเลี่ยงความวุ่นวายในสังคม

สรุปได้ว่า เพื่อปลูกฝังคุณลักษณะของการมีความรับผิดชอบของพลเมือง หลักการของศีลภาวนา จะมุ่งเป้าหมายด้วยการแนะนำวิธีดำเนินชีวิตที่แสดงถึงการกระทำอย่างมีความรับผิดชอบต่อที่เกี่ยวข้องกับบทบาทหน้าที่ของมนุษย์ ให้เป็นผู้กระทำเป็น กระทำถูกต้องตามที่ควรจะเป็น ทำสิ่งที่เป็นประโยชน์ทั้งต่อตนเองและต่อผู้อื่น เพื่อให้บุคคลสามารถดำเนินชีวิตอย่างมีประสิทธิภาพ ผลของการมีความรับผิดชอบต่อ ย่อมจะทำให้บุคคลเป็นคนรู้จักหน้าที่ กระทำตามหน้าที่ได้เป็นอย่างดี และยอมรับผลจากการกระทำของตนทั้งด้านผิดและชอบ กล้าเผชิญกับปัญหา พยายามหาทางแก้ไขปรับปรุงเพื่อให้เกิดการกระทำที่ถูกต้องเหมาะสมด้วยความตั้งใจ ไม่คำนึงถึงผลประโยชน์ส่วนตัว และทำให้เป็นผู้มีอารมณ์หนักแน่นเมื่อเผชิญกับอุปสรรค

๔.๒.๒.๒ ด้านการเคารพกฎหมาย

กฎหมายหรือกติกาทาสังคมเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการอยู่ร่วมกันของมนุษย์ในสังคม (Rule of Law) การเคารพกฎหมายและกติกาทาสังคมจึงเป็นเป้าหมายสูงสุดของการปกครองระบอบประชาธิปไตย ซึ่งก็คือความสงบเรียบร้อยในบ้านเมืองและความผาสุกของประชาชน ดังนั้นสังคมโดยทั่วไปจึงต้องมีกฎหมายหรือกติกาทาสังคม กล่าวคือ การมีข้อตกลงหรือกฎเกณฑ์ที่คนในสังคมร่วมกันกำหนดขึ้นเป็นแนวทางในการปฏิบัติเพื่อให้สังคมมีความเป็นระเบียบเรียบร้อยและอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข และการที่จะให้สังคมอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขได้นั้น สมาชิกของสังคมจะต้องมีบทบาทและหน้าที่ในการเคารพกฎหมายและกติกาทาสังคม

การเคารพในกฎหมายและกติกาทาสังคมนี้ ย่อมจะทำให้พลเมืองสามารถเอาชนะข้อบกพร่องตามกฎหมายแห่งธรรมชาติ จนสามารถนำตนเองและสังคมไปสู่ความสงบสุขเรียบร้อยได้ ดังที่

^{๒๓} คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **คู่มือนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นตรี วิชาวินัยมุขและเบญจศีล-เบญจธรรม**, (พระนครศรีอยุธยา : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๓๖-๓๗.

รัฐโชกล่าว่า กฎหมายก็คือรูปธรรมของเจตจำนงทั่วไปของประชาชน^{๒๔} เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขของสมาชิกในสังคม ดังมีคำกล่าวว่า ที่ใดมีกฎหมาย ที่นั่นย่อมมีสังคมที่มีระเบียบ และทางกลับกัน ที่ใดมีสังคมที่นั่นต้องมีกฎหมายเกิดขึ้นเช่นกัน ทั้งนี้เพราะกฎหมายมีส่วนสำคัญในการกำหนดพฤติกรรมของบุคคลในสังคม และยังกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคมให้ต่างฝ่ายต่างรู้ถึงสิทธิและหน้าที่ตนตามกฎหมาย นอกจากนี้กฎหมายยังควบคุมถึงความสัมพันธ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นตามความตกลงทั้งหลายให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อยและเป็นธรรมแก่ทุกฝ่าย

จะเห็นได้ว่า เนื่องจากสังคมที่ประกอบไปด้วยคนหมู่มากที่ชอบประพฤติปฏิบัติตามใจชอบ ขาดความละเอียดในบาปบุญคุณโทษเพื่อประโยชน์แห่งตนและพวกพ้อง การปฏิบัติตามกฎหมายจึงจะช่วยให้เกิดความเป็นระเบียบเรียบร้อยและความสงบสุขในสังคมได้

ในทางพระพุทธศาสนา แนวทางการพัฒนาตนของพลเมืองแบบบูรณาการและมีความดุลยภาพตามหลักภาวนา ๔ ด้านการเคารพกฎหมาย หมายถึง การพัฒนาศีลให้พลเมืองสามารถควบคุมกายและจิตใจไม่ให้ประพฤติปฏิบัติที่อาจจะไปล่วงละเมิดกฎเกณฑ์ ระเบียบวินัย กติกาทางสังคมหรือกฎหมาย อันเป็นบรรทัดฐานทางสังคม ซึ่งเป็นข้อตกลงที่คนในสังคมร่วมกันกำหนดขึ้นเป็นแนวทางในการปฏิบัติเพื่อให้สังคมมีความเรียบร้อยและอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข

การฝึกฝนควบคุมตนตามหลักศีลภาวนาในขั้นนี้ จึงมีความสำคัญเพื่อควบคุมพฤติกรรมของตนเองให้เกิดความละเอียด ไม่ให้สนองไปตามอำนาจฝ่ายต่ำของกิเลส คือมีความเข้าใจว่าหากกระทำสิ่งใดๆ ไปแล้ว อาจเป็นการฝ่าฝืนระเบียบแบบแผนภายในกรอบของกฎหมายหรือกระทำเกินขอบเขตที่กฎหมายกำหนดไว้ก็จะต้องได้รับโทษ เช่น พลเมืองดีต้องไม่ไปละเมิดชีวิตและทรัพย์สินของผู้อื่นต้องประกอบอาชีพที่สุจริต แต่หากไปละเมิดชีวิต ทรัพย์สินของผู้อื่นหรือประกอบอาชีพในทางที่ผิดกฎหมาย เช่น การคอร์รัปชัน ค้ายาเสพติดหรือเสพสิ่งเสพติดเอง ลักขโมย จี้ปล้น ฯลฯ ก็ย่อมจะมีความผิดและได้รับโทษตามกฎหมายซึ่งจะทำให้สูญเสียอนาคตได้

ดังนั้น พลเมืองที่ดีจึงต้องช่วยกันรักษาความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง โดยยึดแนวทางการประพฤติปฏิบัติตามหลักศีลภาวนา ระดับพื้นฐาน ได้แก่ มีหลักศีล ๕ และมีข้อธรรมที่สนับสนุนเพื่อให้เกิดการพัฒนาตนของพลเมืองด้านการมีความเคารพกฎหมายอันเป็นข้อปฏิบัติพื้นฐานทางศีลธรรม ได้แก่ หิริโอตตปปะ โดยมีแนวทางปฏิบัติดังนี้

๑. มีหลักศีล ๕ คือข้อปฏิบัติพื้นฐานทางศีลธรรม ซึ่งตามกฎหมายหรือวินัยก็เพื่อรักษาบรรทัดฐานของสังคม เป็นการจัดระเบียบชีวิตและระเบียบของการอยู่ร่วมกับผู้อื่นให้เกิด

^{๒๔} อภิชาติ คำดี, **หลักพระพุทธศาสนากับการส่งเสริมวิถีประชาธิปไตย**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ศูนย์การพิมพ์แก่นจันทร์ จำกัด / วิทยาลัยการเมืองการปกครอง สถาบันพระปกเกล้า, ๒๕๔๙), หน้า ๕๓.

ความสงบเรียบร้อย ซึ่ง ส. ศิวรักษ์ อธิบายว่า ความถึงพร้อมด้วยศีล ตั้งตนอยู่ในวินัยนี้จะช่วยชี้แนวทางที่ถูกต้อง ในการดำเนินชีวิตตามกฎระเบียบ เมื่อมีการล่วงละเมิดกฎก็ย่อมส่งผลรบกวนต่อการดำรงชีวิตทั้งหมดเป็นลำดับไป เช่น อาจส่งผลให้ผู้ละเมิดถูกลงโทษ แต่ไม่ใช่เพียงแค่นั้น เพราะกระบวนการต่างๆ ในธรรมชาติจะถูกรบกวนไปด้วย ซึ่งอาจส่งผลเสียหายได้ต่อสรรพสิ่งทั้งปวงทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตตลอดจนสิ่งแวดล้อม ที่เป็นเช่นนี้เพราะกฎดังกล่าวแสดงถึงความชอบธรรม บางครั้งคนเราอาจหลีกเลี่ยงการลงโทษจากสังคมได้ แต่ตามศีลธรรมแล้วโทษนั้นยังคงอยู่ติดตัวเขาในชีวิตนี้หรือในชาติต่อไป เมื่อเกิดความวุ่นวายขึ้นในทีใดแล้วยากที่จะทำให้ถูกต้องเช่นเดิมได้ มันเป็นกระบวนการที่ไม่สามารถกลับคืนเหมือนเดิมได้ ดังนั้นการล่วงละเมิดกฎส่งผลให้คุณค่าของความสัมพันธ์ของธรรมชาติลดลง ทั้งระหว่างธรรมชาติกับมนุษย์ มนุษย์กับมนุษย์ และมนุษย์กับสิ่งมีชีวิตอื่นๆ^{๒๕} ด้วยเหตุนี้ การเคารพต่อกฎหมาย กติกา หรือกฎเกณฑ์ต่างๆ นั้น ตามหลักศีลภาวนาจึงถือเป็นบรรทัดฐานทางสังคมที่มนุษย์ต้องปฏิบัติ ที่เรียกว่า ศีล ๕ ได้แก่

- (๑) เว้นจากปาณาติบาต ละเว้นการฆ่าการสังหาร ไม่ประทุษร้ายต่อชีวิตและร่างกาย
- (๒) เว้นจากอทินนาทาน ละเว้นการลักขโมยเบียดบังแย่งชิง ไม่ประทุษร้ายต่อทรัพย์สิน
- (๓) เว้นจากกาเมสุมิจฉาจาร ละเว้นการประพฤติดิฉิดในกาม ไม่ประทุษร้ายต่อของรักของหวงแหน อันเป็นการทำลายเกียรติภูมิและจิตใจ ตลอดจนทำวงศ์ตระกูลของเขาให้สับสน
- (๔) เว้นจากมูสาวาท ละเว้นการพูดเท็จโกหกหลอกลวง ไม่ประทุษร้ายเขาหรือประโยชน์สุขของเขาด้วยวาจา
- (๕) เว้นจากสุราเมรัย ไม่เสพเครื่องดองของมึนเมาสิ่งเสพติด อันเป็นเหตุให้เกิดความประมาทมัวเมา ก่อความเสียหายผิดพลาดเพราะขาดสติ เช่น ทำให้เกิดอุบัติเหตุ แม้อย่างน้อยก็เป็นผู้คุกคามต่อความรู้สึกมั่นคงปลอดภัยของผู้ร่วมสังคม^{๒๖}

๒. มีหิริโอตตปปะ คือละอายต่อการกระทำชั่วเกรงกลัวบาป ซึ่งเป็นคุณธรรมที่สำคัญยิ่งที่ควรปลูกฝังแก่พลเมือง เพื่อป้องกันความประพฤติที่จะก่อให้เกิดผลเสียหายร้ายแรงทั้งต่อตนเองและผู้อื่น ที่เรียกว่าหิริโอตตปปะ หิริ คือ ความละอายต่อบาป เป็นความรู้สึกไม่อยากทำบาป เห็นบาปเป็นของสกปรกที่ทำให้จิตใจเศร้าหมอง มีความวิตกกังวลจึงไม่ยอมทำบาปทั้งในที่ลับและที่เปิดเผย มีความละอายแก่ใจตนเองโดยไม่ใช้เพราะกลัวตำราวจับหรือกลัวผู้อื่นรู้ แต่เป็นความสำนึกได้ของตนเอง ส่วนโอตตปปะ คือ ความเกรงกลัวต่อบาป เช่น เกรงกลัวต่อผลของความชั่วที่ทำจะ

^{๒๕} ส.ศิวรักษ์, “แนวคิดทางกฎหมายตามหลักพุทธศาสนา”, [ออนไลน์] แหล่งที่มา: http://www.sulak-sivaraksa.org/th/index.php?option=com_content&task=view&id=398&Itemid=3 [๒๑ เมษายน ๒๕๕๗].

^{๒๖} ที.ป.า. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๒-๓๐๓, อญ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๓๒/๔๙.

เกิดขึ้นแก่ตน เกรงกลัวต่ออาญาของแผ่นดินแล้วไม่กล้าทำความชั่ว หรือเป็นความรู้สึกกลัวที่ว่าเมื่อทำบาปแล้ว บาปจะส่งผลเป็นความทุกข์ทรมานแก่ตนทั้งชาตินี้และชาติหน้าจึงไม่ยอมทำบาป^{๒๗}

หิริโอตตปปะ จึงเป็นหลักธรรมขั้นพื้นฐานที่จะควบคุมจิตใจและความประพฤติของพลเมือง ไม่ให้กระทำในสิ่งที่ออกนอก luân กฏทางหรือการละเมิดศีล อันเป็นความเสื่อมเสียไม่ว่าต่อหน้าหรือลับหลัง เป็นไปเพื่อประโยชน์ตนเองเพื่อประโยชน์ผู้อื่น ไม่เบียดเบียนตนเองผู้อื่น

สรุปได้ว่า หากพลเมืองยึดหลักศีลภาวนาเป็นข้อปฏิบัติ ก็จะสามารถทำให้อยู่ร่วมกันได้อย่างสันติสุข เพราะการฝึกฝนพัฒนาศีล ย่อมส่งผลให้บุคคลประพฤติปฏิบัติในแนวทางที่ถูกต้อง อย่างน้อยก็มีศีล ๕ อันเป็นบรรทัดฐานทางสังคมในการอยู่ร่วมกันอย่างปกติสุข เมื่อมีศีลเป็นข้อปฏิบัติ ย่อมก่อให้เกิด หิริโอตตปปะ ที่ได้ชื่อว่าเป็นธรรมคุ้มครองโลกเป็นหลักธรรมที่ช่วยให้มนุษย์ทุกคนในโลกอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข มีน้ำใจ เอื้อเฟื้อ มีคุณธรรม ไม่คิดเบียดเบียนกัน คือมีความละอายและเกรงกลัวบาป ไม่ละเมิดข้อห้ามหรือไม่กระทำในสิ่งที่ฝ่าฝืนต่อกฎหมายที่มีไว้เพื่อให้สังคมดำเนินไปอย่างปกติสุข ไม่สับสนวุ่นวาย จึงเป็นสังคมน่าอยู่ มีความสงบเรียบร้อย

๔.๒.๒.๓ ด้านมีความซื่อสัตย์สุจริต

ความซื่อสัตย์สุจริตเป็นคุณธรรมของคนดีและเป็นแบบอย่างของการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องน่าเชื่อถือมีเกียรติน่าไว้วางใจ เพราะสามารถคบหาด้วยความสนิทใจและสามารถมอบความไว้วางใจให้ทำสิ่งใดด้วยความเชื่อมั่นว่าเป็นผู้มีมีความซื่อตรง ไม่โลเล และไม่เหลวไหลจนทำให้เกิดผลเสียหายต่อภารกิจในการงาน โดยกระทรวงศึกษาธิการได้ให้ความหมายของความซื่อสัตย์สุจริตว่า คือ ความตรงไม่คด ไม่มีเล่ห์เหลี่ยมลบลมคมใน ประพฤติชอบ ไม่คดโกง ไม่ทำความเดือดร้อนให้แก่ผู้ใด คนซื่อสัตย์สุจริต คือ คนที่มีความจริงอยู่ในใจ มุ่งรักษาความจริงเสมอ มีความตั้งใจจริง พยายามทำสิ่งใดก็ทำสิ่งนั้นจนสำเร็จไม่รวนเร ผู้ที่มีความซื่อสัตย์สุจริตย่อมมีความสุขจะไปที่ไหนย่อมได้รับเกียรติ คือ ชื่อเสียงที่ดีงาม^{๒๘} สอดคล้องกับคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ ที่กล่าวถึง ความซื่อสัตย์สุจริต ว่าหมายถึง การประพฤติตรงและจริงใจ ไม่คิดคดทรยศไม่คดโกง หลอกลวงผู้อื่น ประพฤติตรงไปตรงมาถูกต้องตามทำนองคลองธรรมและกฎหมายบ้านเมือง^{๒๙}

^{๒๗} อ.ท.ก. (ไทย) ๒๐/๘-๙/๖๓, ช.อ.ติ. (ไทย) ๒๕/๔๒/๓๙๐-๓๙๑.

^{๒๘} กระทรวงศึกษาธิการ, **โครงการทดลองหารูปแบบที่มีประสิทธิภาพต่อการเรียนการสอนจริยธรรม**, (กรุงเทพมหานคร : ธนประดิษฐ์การพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๕๔.

^{๒๙} คณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, **การวัดและประเมินผู้เรียนด้านคุณธรรมจริยธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๓๑-๓๙.

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว^{๓๐}ก็ได้ทรงกล่าวถึงความสำคัญของความซื่อสัตย์สุจริตว่าเป็นคุณธรรมของบุคคลที่ต้องการความสำเร็จและความเจริญของชีวิต ดังความตอนหนึ่งว่า

ความจริงใจต่อผู้อื่นเป็นคุณธรรมสำคัญมากสำหรับผู้ที่ต้องการความสำเร็จและความเจริญ เพราะช่วยให้สามารถจัดปัดเป่าปัญหาได้มากมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ปัญหาอันเกิดจากความกินแหนงแคลงใจและเอารัดเอาเปรียบกัน นอกจากนั้น ยังทำให้ได้รับความเชื่อถือไว้วางใจ และความร่วมมือสนับสนุนจากทุกคนทุกฝ่าย ที่เชื่อมั่นในเหตุผลและความดี ผู้มีความจริงใจจะทำการสิ่งใดก็มักสำเร็จได้โดยราบรื่น

สรุปได้ว่า ความซื่อสัตย์สุจริต จึงหมายถึง ความซื่อตรง อันเกิดจากความประพฤติชอบ ประพฤติตรงและจริงใจ ประกอบสัมมาชีพ ไม่เอาเปรียบไม่หลอกลวง ไม่คิดคดทรยศ ไม่คดโกงทั้งกาย วาจา ใจ ทั้งต่อตนเอง ผู้อื่น และสังคม

ในทางพระพุทธศาสนา แนวทางการพัฒนาตนของพลเมืองแบบบูรณาการและมีดุลยภาพตามหลักภาวนา ๔ ด้านมีความซื่อสัตย์สุจริต ก็คือ การฝึกฝนพัฒนาให้พลเมืองมีภูมิคุ้มกันในระดับพื้นฐานของศีลภาวนา โดยการฝึกฝนควบคุมตน ให้ดำเนินชีวิตด้วยความซื่อสัตย์สุจริตถูกต้อง อันเป็นรากฐานของการประกอบอาชีพการงานในทางที่ไม่ผิดศีลธรรม ไม่ขัดต่อหลักของกฎหมายบ้านเมือง โดยยึดแนวทางการประพฤติปฏิบัติตามหลักศีลภาวนา ดังนี้

๑. เลี้ยงชีวิตโดยชอบธรรม (อาชีวะปาริสุทธิ) หรือมีสัมมาอาชีวะ ไม่ประกอบอบนสนา เช่น ไม่หลอกลวง^{๓๑}ฉ้อโกง ประจบสอพลอ หรือบีบบังคับขู่เข็ญเบียดเบียนผู้อื่น หรือการต่อลาภด้วยลาภที่เป็นการแสวงหาลาภโดยไม่ประกอบด้วยความเพียร คือขี้เกียจ อยากรได้มาง่ายๆ โดยไม่อาศัยกำลังแห่งสติปัญญาและแรงกาย ไม่มีเล่ห์เหลี่ยมลบลมคมใน ข้างโลกจนไม่ชอบธรรม แต่ให้มีความซื่อตรง ไม่คดโกง และไม่หลอกลวงเพื่อหาผลประโยชน์แก่ตนและพวกพ้องหรือเบียดเบียนทำให้ผู้อื่นเกิดความเสียหาย เช่น การงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะ คือ อาชีพที่ไม่ควรทำ ๕ ประการ ได้แก่ ๑) ค้าขายอาวุธหรือเครื่องประหาร (สัตตวณิชชา) ๒) ค้าขายมนุษย์ เช่น การค้าทาส (สัตตวณิชชา) ๓) ค้าขายสัตว์เป็นเพื่อทำเป็นอาหาร เพราะไม่ว่ามนุษย์หรือสัตว์ก็มีความรักตัวกลัวตายเหมือนกันหมด (มังสวณิชชา) ๔) ค้าขายน้ำเมา เช่น สุรายาเสพติด เพราะเป็นต้นเหตุแห่งความ

^{๓๐}“**พระบรมราชาวาท**” พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพิธีพระราชทานปริญญาบัตรแก่บัณฑิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันเสาร์ ๑๑ ก.ค. ๒๕๓๕, [ออนไลน์] แหล่งที่มา: <http://news.ch7.com/speech/22/พระบรมราชาวาท.html> [๑๙ ธันวาคม ๒๕๕๖].

^{๓๑}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๐, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๕๔๐.

ประมาท พลเมืองที่ดีไม่ควรทำ (มัชฌิมนิกาย) และ ๕) คำขยาพยาพิษ เพราะยาพิษก็เหมือนอาวุธ สามารถทำร้ายคนอื่นได้ (วิสวณิกาย) ซึ่งถือว่าเป็นอาชีพที่บุคคลควรหลีกเลี่ยงไม่ควรกระทำ^{๓๒}

๒. ดำเนินชีวิตดีงาม คือการประพฤติชอบเพื่อรักษาซึ่งความซื่อสัตย์สุจริตเอาไว้ ได้แก่

๒.๑ มีกายสุจริต คือความสุจริตทางกาย ทำสิ่งที่ตรงตามถูกต้อง ประพฤติชอบด้วยกาย ตามแนวทางที่ถูกต้องทั้งทางโลกและทางธรรม ได้แก่ การประพฤติตนเป็นพลเมืองดีของสังคม การให้ความร่วมมือกับส่วนรวม ไม่เอาเปรียบสังคม เป็นต้น

๒.๒ มีวาจาสุจริต ประพฤติชอบด้วยวาจา คือพูดจริงมีสัจจะน่าเชื่อถือ ก่อให้เกิดผลดีต่อตนเองและความสัมพันธ์ของบุคคล พูดแล้วต้องไม่ก่อให้เกิดผลเสียหรือลวงละเมิดผู้ใด

๒.๓ มีมโนสุจริต ความสุจริตทางใจ คิดสิ่งที่ตรงตามถูกต้อง ไม่คิดพยาบาทเบียดเบียน ไม่ทำให้ใครเดือดร้อนและเสียหาย บุคคลใดที่คิดดีย่อมนำไปสู่การประพฤติปฏิบัติที่ดีด้วย^{๓๓}

จะเห็นได้ว่า การเป็นผู้มีความซื่อสัตย์สุจริต ในทางพระพุทธศาสนา จะเน้นที่การดำรงชีวิตโดยทางซื่อสัตย์สุจริต การเป็นผู้ที่มีความซื่อสัตย์สุจริตจึงมีลักษณะที่สำคัญๆ คือ ประกอบการงานอาชีพที่ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ไม่ก่อเวรภัยหรือสร้างความเดือดร้อนเสียหายแก่สังคม ไม่ผิดกฎหมาย ประกอบการงานที่สามารถพัฒนาชีวิตของตนให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้นทั้งด้านพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา และต้องเป็นผู้ที่มีพฤติกรรมสุจริตทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ เพื่อรักษาสันติสุขของสังคม

๔.๒.๓ การพัฒนาคุณลักษณะด้านจิตใจ (คุณธรรม-civic virtue)

การพัฒนาความเป็นพลเมืองดีด้านจิตใจหรือคุณธรรม (civic virtue) หมายถึงการพัฒนาประชาชนให้มีคุณลักษณะของความเป็นพลเมืองดีที่รู้จักแยกแยะความผิดชอบชั่วดี อันเป็นคุณและโทษได้ คือการรู้สิ่งที่ควรกระทำบนพื้นฐานของความเป็นจริง มีความละเอียดต่อการกระทำผิด ดำรงชีวิตบนพื้นฐานแห่งคุณธรรมและจริยธรรมตามแบบวิถีของความเป็นไทย โดยมีคุณลักษณะของความเป็นพลเมืองดีที่ควรพัฒนา ได้แก่ (๑) มีสำนึกความเป็นไทย (๒) มีความยุติธรรม และ (๓) การเป็นผู้ที่มีจิตสาธารณะ ซึ่งมีวิธีการพัฒนาดังนี้

๔.๒.๓.๑ ด้านการมีสำนึกความเป็นไทย

^{๓๒} อ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๗๗/๒๕๕, วิทย์ วิศทเวทย์และเสถียรพงษ์ วรณปก, **หนังสือเรียนพระพุทธศาสนา ม.๕**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์ อจก. จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๖๐-๖๑.

^{๓๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **ธรรมนูญชีวิต [A Constitution for Living]**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑๙, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๕), หน้า ๑๗-๑๘.

สังคมไทยมีเอกลักษณ์พิเศษอย่างหนึ่งก็คือการมีลักษณะของความเป็นไทย หมายถึง สิ่งที่ยึดถือถึงลักษณะของคนไทย ศิลปะ วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม และประเพณีของไทย^{๓๔} อันเป็นภูมิปัญญา (Wisdom) ที่สั่งสมกันเป็นปึกแผ่นสืบทอดต่อกันมายาวนาน โดยผ่านกระบวนการทางจารีตประเพณี วิถีชีวิต จนก่อให้เกิดเป็นคุณค่าทางวัฒนธรรม แต่ในขณะเดียวกัน ก็เป็นสิ่งที่ถูกสังคมไทยช้อนเร้นมาเป็นเวลานานเช่นเดียวกันนับตั้งแต่สังคมไทยได้รับการพัฒนาตามแนวคิดของตะวันตก โดยเอกลักษณ์ของความเป็นไทย อันเป็นเครื่องบ่งชี้ถึงคุณธรรมทางจิตใจและพฤติกรรมที่แสดงถึงการเห็นคุณค่าที่ควรปลูกฝัง ได้แก่ “ภูมิปัญญาไทย” (Thai wisdom) อันเป็นสิ่งที่ควรได้รับการกระตุ้นปลูกเร้าให้กลับคืนสู่สังคมไทยในบทบาทของการพัฒนาคุณภาพของพลเมืองไทย เพื่อให้เกิดผลในการนำมาปฏิบัติและพัฒนาตนเองให้เหมาะสมกับยุคสมัย

ภูมิปัญญาไทย (Thai wisdom) บางครั้งอาจมีคำเรียกเพื่อให้เข้ากับบริบททางสังคม เช่น “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” (local wisdom) หรือ “ภูมิปัญญาชาวบ้าน” (popular wisdom) ซึ่งเป็นคำศัพท์ที่กลุ่มนักวิชาการและนักพัฒนาองค์กรเอกชนใช้กำหนดขึ้นเพื่อเรียกแทน กระบวนทัศน์ (Paradigm) ของชาวบ้านที่มีต่อตนเอง (ชีวิตทัศน์) ต่อโลกและสิ่งแวดล้อม (โลกทัศน์) ซึ่งแสดงออกให้เห็นจากระบบความเชื่อ ค่านิยม ในการดำเนินชีวิต โดยกระบวนทัศน์ดังกล่าวจะมีรากฐานมาจากหลักคำสอนทางศาสนา คติประเพณี ที่ได้รับการถ่ายทอดสั่งสอนและปฏิบัติสืบเนื่องกันมา และปรับแต่งให้เข้ากับบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงแต่ละสมัย ทั้งนี้โดยมีเป้าหมายเพื่อให้เกิดความสงบสุขทั้งในส่วนที่เป็นชุมชนและปัจเจกบุคคล^{๓๕}

โดยความสำคัญของภูมิปัญญาไทย จะมีความเด่นชัด คือ ๑) ภูมิปัญญาไทยช่วยสร้างชาติให้เป็นปึกแผ่น ๒) สร้างความภาคภูมิใจและศักดิ์ศรีเกียรติภูมิแก่คนไทย ๓) สามารถปรับประยุกต์หลักธรรมคำสอนทางศาสนาใช้กับวิถีชีวิตได้อย่างเหมาะสม ๔) สร้างความสมดุลระหว่างคนในสังคมและธรรมชาติได้อย่างยั่งยืน ๕) เปลี่ยนแปลงปรับปรุงได้ตามยุคสมัย^{๓๖} สอดคล้องกับ รุ่ง แก้วแดง ที่ให้ทัศนะคล้ายๆ กันว่า ความสำคัญของภูมิปัญญาไทยนั้น ได้ช่วยสร้างชาติให้เป็น

^{๓๔}สำนักวิชาการและมาตรฐานการศึกษา สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน กระทรวงศึกษาธิการ, **แนวทางการจัดการเรียนรู้รายวิชาเพิ่มเติมหน้าที่พลเมือง**, (กรุงเทพมหานคร : กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๕๗), หน้า ๔๙.

^{๓๕}รัตนะ บัวสนธ์, “การพัฒนาหลักสูตรและการจัดการเรียนการสอนเพื่อถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น : กรณีศึกษาชุมชนแห่งหนึ่งในเขตภาคกลางตอนล่าง”, **วิทยานิพนธ์การศึกษาคณะศึกษาศาสตร์**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๓๕), หน้า ๑๗-๑๘.

^{๓๖}นันทสาร สีสลับ, “ภูมิปัญญาไทย”, ใน **สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชนโดยพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เล่ม ๒๓**, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้ง, ๒๕๔๒), หน้า ๒๕.

ปีกแผ่น สร้างศักดิ์ศรีและเกียรติภูมิแก่คนไทย ทำให้บรรพบุรุษของเราได้ดำรงชีวิตอยู่บนผืนแผ่นดินนี้มาอย่างสงบสุขเป็นเวลา ยาวนาน แม้ว่าภูมิปัญญาส่วนหนึ่งจะสูญหายไป แต่ยังมีบางส่วนหลงเหลือเป็นมรดกอันล้ำค่าอยู่คู่กับสังคมไทยมาโดยตลอด^{๓๗}

จึงพอสรุปได้ว่า ภูมิปัญญาไทยจะสะท้อน “ความเป็นไทย” อันเป็นคุณลักษณะเด่นทางจิตใจ ในด้านวัฒนธรรมที่เป็นระบบความเชื่อ ค่านิยม ในการดำเนินชีวิต ซึ่งสามารถมองเห็นได้จากการแสดงออกทางวัฒนธรรมไทย อันเป็นคุณค่าต่อการดำรงอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขในสังคม และยังเป็นจุดเด่นในการสร้างความเป็นชาติไทยให้เป็นปีกแผ่นมั่นคงมาจนทุกวันนี้

ในทางพระพุทธศาสนา แนวทางการพัฒนาตนของพลเมืองแบบบูรณาการและมีคุณภาพตามหลักภาวนา ๔ ด้านการมีสำนึกความเป็นไทย หมายถึง การฝึกฝนในเรื่องจิตภาวนา (สมาธิ) เพื่อสนับสนุนให้เกิดการพัฒนาจิตใจของพลเมืองให้มองเห็นคุณค่า เกิดความภาคภูมิใจในภูมิปัญญาไทย อันเป็นมรดกทางความคิดและวัฒนธรรมที่เป็นพื้นฐานการดำเนินชีวิตของคนไทย เพื่อรักษาวัฒนธรรมประจำชาติที่ทุกคนในชาติมีส่วนเป็นเจ้าของ สอดคล้องกับพระราชดำรัสเกี่ยวกับวัฒนธรรมของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ว่า “การรักษาวัฒนธรรมคือการรักษาชาติ” และรัฐธรรมนูญทุกฉบับก็ได้ตราข้อความไว้ว่า “รัฐพึงส่งเสริมและรักษาไว้ซึ่งวัฒนธรรมของชาติ”

๓๘

การฝึกฝนควบคุมตนตามหลักจิตภาวนาในขั้นนี้ จึงมีความสำคัญเพื่อพัฒนาจิตใจของพลเมืองให้เกิดคุณธรรมด้านมีสำนึกความเป็นไทย โดยมีวิธีดังนี้

๑. กตัญญูแผ่นดิน : วัฒนธรรมที่สร้างความภูมิใจและศักดิ์ศรีเกียรติภูมิความเป็นไทย คือ การพัฒนาคุณธรรมทางจิตใจของพลเมืองให้ได้ตระหนักในคุณค่าของแผ่นดินไทย อันเป็นที่อยู่อาศัยที่ให้เลือดเนื้อชีวิต ซึ่งเป็นสิ่งที่บุรพกษัตริย์และบรรพบุรุษจากรุ่นสู่รุ่น ได้เพียรพยายามปกป้องและพัฒนาความเป็นชาติไทยมาจนถึงทุกวันนี้ ความเข้าใจคุณค่าดังกล่าว ทุกคนควรแสดงออกด้วยการ “กตัญญูทดแทนคุณแผ่นดิน” โดยการสร้างจิตสำนึกของการเป็นพลเมืองที่ดีร่วมกันให้เกิดขึ้นต่อชาติบ้านเมือง

๒. การให้ : ภูมิปัญญาไทยที่สร้างความสัมพันธ์ระหว่างกัน สังคมไทยนับแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน เป็นสังคมโอบอ้อมอารีหรือเป็นสังคมแห่งการให้ ดังคำพูดที่ทักทายที่ว่า “ไปไหน

^{๓๗} รุ่ง แก้วแดง, ปฏิวัติการศึกษาไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๓), หน้า ๒๐๕.

^{๓๘} อำนวย พุทธิมี, หนังสือเรียน หน้าที่พลเมือง วัฒนธรรมและการดำเนินชีวิตในสังคม, (กรุงเทพมหานคร : แม็ค, ๒๕๕๒), หน้า ๔๒.

มาเกินข้าวหรือยัง” หรือแม้แต่การให้ “รอยยิ้ม” จนทำให้ประเทศไทยถูกเรียกว่า Land of Smile “ดินแดนแห่งรอยยิ้ม” หรือ “ยิ้มสยาม” ท่าทีเหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่าสังคมไทยเป็นสังคมแห่งการแบ่งปัน มีน้ำใจช่วยเหลือเกื้อกูล เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อกัน เป็นภูมิปัญญาไทยที่ช่วยยึดโยงเชื่อมสมานความสัมพันธ์ที่ตึงตังของคนในสังคม ทั้งยังเป็นการผ่อนคลายความเห็นแก่ตัว ดังนั้นพลเมืองจึงควรตระหนักรู้และใส่ใจ มองเห็นคุณค่าในความสำคัญของความเป็นไทยนี้ และพร้อมที่จะแสดงออกโดยการปฏิบัติตามหลักธรรมที่ช่วยส่งเสริมการให้ ที่เรียกว่าสังคหวัตถุ ๔ ได้แก่ ๑) ทาน แบ่งปันเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ๒) ปิยวาจา พูดจาอันนิมนนัถิ ๓) อุตถจริยา ประพฤติบำเพ็ญประโยชน์ ๔) สมานัตตตา วางตนสม่าเสมอ ร่วมสุขร่วมทุกข์กัน^{๓๙} เป็นต้น

๓. ความสามัคคี : วัฒนธรรมไทยที่สร้างชาติให้เป็นปึกแผ่น ความสามัคคี เป็นวัฒนธรรมไทยที่สะท้อนวิถีชีวิตของคนไทย ในมิตรภาพความเป็นพี่เป็นน้องของกลุ่มที่แสดงออกถึงความพร้อมเพรียงกันทั้งการคิด การพูด และการแสดงออกทางกาย ที่มุ่งปฏิบัติประสานไมตรีในการอยู่ร่วมกันเพื่อความมั่นคงสงบสุขของสังคม สอดคล้องกับพระบรมราโชวาท^{๔๐}ที่ว่า “ความสามัคคี เป็นคุณสมบัติประจำตัวของคนไทย ที่ได้อบรมสืบทอดกันมาแต่บรรพบุรุษโดยไม่ขาดสาย ทั้งนี้ เพราะคนไทย ทราบตระหนักว่า หมู่คณะที่มีความสามัคคีแน่นแฟ้นสมบูรณ์ ย่อมมีกำลังกล้าแข็งทั้งในการคิดและการปฏิบัติ”

ลักษณะแห่งความสามัคคีนี้ยังถือเป็นรากฐานสำคัญส่วนหนึ่งของการรวมความรัก ความผูกพันในความเป็นชาติ (ความรักชาติ ศาสน์ กษัตริย์) เป็นความสำนึกทางจิตใจที่ถือเป็นคุณธรรมสำคัญยิ่งของคนไทย ที่ทุกฝ่ายควรตระหนักและร่วมมือกันส่งเสริมให้เกิดความรู้ ความเข้าใจ มองเห็นคุณค่า และเกิดความภาคภูมิใจในการรักษาความมั่นคงและความเป็นชาติสืบต่อมาได้ถึงทุกวันนี้ สอดคล้องกับพระราชดำรัสที่ได้พระราชทานแก่นักเรียนไทยในสหรัฐอเมริกา ความว่า

คนไทย รักษาชาติ รักษาแผ่นดิน เป็นปึกแผ่นมั่นคงมาได้ ด้วยสติปัญญาความสามารถ และด้วยคุณความดี ฯลฯ เราทั้งหลายในปัจจุบัน จึงต้องถือเป็นหน้าที่รับผิดชอบอย่างสำคัญ

^{๓๙}ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **ธรรมนูญชีวิต** [A Constitution for Living], หน้า ๒๑.

^{๔๐}กองการศึกษาโรงเรียนนายเรืออากาศ, “**พระบรมราโชวาท และ พระราชดำรัสพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช**” เนื่องในโอกาสการประชุมใหญ่ สามัคคีสมาคม ๒๖ กรกฎาคม ๒๕๓๔ [ออนไลน์] แหล่งที่มา : <http://www.rtafa.ac.th/edu/kingspeech.html> [๑๙ ธันวาคม ๒๕๕๖].

ในอันที่จะรักษาคุณความดี พร้อมทั้งจิตใจที่เป็นไทยไว้ให้มั่นคงตลอดไป และ คนไทยทุกคน ควรภาคภูมิใจในความเป็นไทย คือเป็นพลเมืองของชาติที่มีเอกราชมากกว่า ๗๐๐ ปี^{๔๑}

สรุปได้ว่า เพื่อส่งเสริมสำนึกความเป็นไทย การฝึกฝนอบรมพัฒนาจิตใจถือเป็นเครื่องมือสำคัญที่จะช่วยสร้างภูมิคุ้มกัน เพื่อให้พลเมืองได้ตระหนักรู้ถึงความสำคัญที่เป็นภูมิปัญญาและเอกลักษณ์อันเป็นลักษณะเด่นให้อยู่ควบคู่กับสังคมไทยสืบไป การสำนึกรู้ความเป็นไทยจึงเป็นการรวมความสามัคคีของคนในชาติ ทั้งยังเป็นรากฐานสำคัญของความเป็นพลเมืองดี

๔.๒.๓.๒ ด้านมีความยุติธรรม

ความยุติธรรม (Justice) หมายถึง ความเที่ยงธรรม ความชอบธรรม ความชอบด้วยเหตุผล^{๔๒} ไม่เอียงเข้าข้างใด ความยุติธรรมจึงถือเป็นแนวคิดหนึ่งที่มีความสำคัญ โดยเฉพาะความยุติธรรมที่เป็นโครงสร้างพื้นฐานของสังคม (social justice) ซึ่ง จอห์น รอลส์ (John Rawls) นักปรัชญาทางการเมืองที่ยิ่งใหญ่คนหนึ่งในศตวรรษที่ ๒๐ ได้ให้แนวคิดเกี่ยวกับความยุติธรรมไว้ว่าจะต้องวางอยู่บนเงื่อนไขของสังคมที่มีการจัดระเบียบที่ดีที่วิญญูชน (reasonable persons) มีเสรีภาพและเท่าเทียมกันโดยยอมรับแนวคิดความยุติธรรมเหมือนกันได้ ภายใต้เงื่อนไขปกติของชีวิตทางสังคม และต้องประสานอยู่บนหลักการพื้นฐานระหว่างเสรีภาพที่เสมอภาคเท่าเทียมกัน (A principle of equal basic liberties) กับหลักการเรื่องความแตกต่าง (difference principle) ที่รวมถึงการได้รับโอกาสอย่างเท่าเทียม (equal opportunity principle) ซึ่งนั่นหมายความว่าสังคมที่มีความเป็นพหุลักษณะ (Pluralistic society) ก็สามารถที่จะเป็นสังคมที่มีความยุติธรรมสำหรับพลเมืองที่เป็นสมาชิกในสังคมได้^{๔๓} สอดคล้องกับเพลโต ที่กล่าวถึง ความยุติธรรม (justice) ว่าเป็นสิ่งที่มนุษย์ทุกคนควรปฏิบัติต่อผู้อื่นด้วยความเท่าเทียมกันเหมือนที่อยากให้ผู้อื่นปฏิบัติต่อตนเอง เพราะเป็นคุณธรรมอย่างหนึ่งและเป็นความสัมพันธ์ที่ถูกต้องระหว่างมนุษย์ที่อยู่ร่วมกัน

^{๔๑}“พระบรมราชาธิราช” พระราชทานแก่นักเรียนไทยในสหรัฐอเมริกา นครนิวยอร์ก ๘ มิถุนายน ๒๕๑๐, [ออนไลน์] แหล่งที่มา : http://www.polyboon.com/stories/story_000072.html [๙ มกราคม ๒๕๕๘].

^{๔๒}ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔, (กรุงเทพมหานคร : ราชบัณฑิตยสถาน / บริษัท ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์ จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๖), หน้า ๙๕๗.

^{๔๓}ไมเคิล แชนเดล, ความยุติธรรม=Justice : What's the Right Thing to Do?, แปลโดย สฤณี อาชวานันทกุล, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โอเพนเวิลด์ส์, ๒๕๕๗), หน้า ๑๘๕-๒๑๕, และ กิตติพัฒน์ นนทปัทมะดุริย์, “ทฤษฎีความยุติธรรมของจอห์น รอลส์”, เอกสารคำสอนวิชา สค.๓๑๓ หลักและวิธีการ สังคมสงเคราะห์ ๓, (คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๓), หน้า ๑-๔. (อัดสำเนา).

อาจพอล่าวสรุปได้ว่า สังคมที่มีความยุติธรรม กฎหมายและสถาบันต่างๆ จึงไม่ควรให้ประโยชน์กับพลเมืองบางกลุ่มเหนือกว่าพลเมืองกลุ่มอื่นๆ บนฐานธรรมชาติและฐานสังคมที่มีความแตกต่างกัน แต่ควรเป็นความยุติธรรมที่ช่วยส่งเสริมให้พลเมืองทั้งหลาย ทั้งที่เป็นคนที่ด้อยโอกาสที่สุด-คนที่ยากจนที่สุดได้รับโอกาสอย่างเป็นธรรม อย่างที่เราไม่ต้องคำนึงถึงฐานะทางสังคม เศรษฐกิจ ไม่ต้องคำนึงถึงชาติพันธุ์ เพศ ความสามารถ ตลอดถึงข้อเท็จจริงอื่นๆ ทางสังคม

ในทางพระพุทธศาสนา แนวทางการพัฒนาตนของพลเมืองแบบบูรณาการและมีดุลยภาพตามหลักภาวนา ๔ ด้านมีความยุติธรรม คือ การอบรมพัฒนาจิต (สมาธิ) ของพลเมืองให้มีสภาพจิตใจที่มั่นคงเพื่อส่งเสริมเรื่องมีความยุติธรรม ซึ่งสามารถทำได้ดังนี้

๑. การเข้าใจปัญหา หมายถึง การฝึกฝนจิตใจให้มีคุณภาพจิตใจที่เข้มแข็ง ให้ปลอดโปร่ง ให้เกิดศรัทธาความเชื่อว่า สาเหตุของความอยุติธรรมหรือความไม่เที่ยงธรรมที่ปรากฏในสังคม หากมองอย่างผิวเผินแล้ว ไม่ได้เกิดจากการกระทำของบุคคลใดบุคคลหนึ่ง หากแต่ทั้งสังคมและทุกคนล้วนมีส่วนเกี่ยวข้องกับปัญหาไม่ว่าทางใดก็ทางหนึ่ง เช่น ปัญหาการไม่ได้รับการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ ปัญหาการไม่ได้รับความยุติธรรมทางกฎหมายที่เท่าเทียมเสมอกันของประชาชน ปัญหาความเลื่อมล้ำทางสังคมดังกล่าวนี้ ไม่ได้เกิดจากความยากจนและก็มีใช้เรื่องของความขาดแคลนวัตถุ ทั้งยังมีใช้เรื่องของเวรกรรมแต่ชาติปางก่อน หากแต่เกิดจากโครงสร้างที่บิดเบี้ยวของความไม่ยุติธรรมอันก่อให้เกิดความไม่เท่าเทียมกัน ในการเข้าถึงโอกาสและทรัพยากร ที่มีรอยแบ่งแยกระหว่างระบบชนชั้นทางสังคม

การแก้ปัญหาความยุติธรรม จึงมิใช่การแก้ไขปัญหาที่ความยากจนหรือปัญหาโครงสร้าง แล้วก็ไม่สามารถแก้ได้ด้วยวิธีการบริจาคทานหรือการให้วัตถุสิ่งของ แต่ต้องจัดโครงสร้างสังคมให้เกิดความเท่าเทียมกันโดยการสร้างจิตสำนึกของการมีความยุติธรรมให้เกิดแก่ประชาชนให้มีความเคารพในศักดิ์ศรีสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาคของความเป็นมนุษย์อย่างเท่าเทียมกัน

๒. การสร้างจิตสำนึกในความยุติธรรม คือการฝึกฝนจิตใจของบุคคลในสังคม ให้มีสมรรถภาพแห่งจิตที่ดี โดยหากมองเป้าหมายมรรควิธีของจิตภาวนาแล้ว จำเป็นต้องฝึกฝนสมาธิให้มีความตั้งมั่นแห่งจิต คือการพัฒนาจิตให้มีความเข้มแข็งมั่นคงเหมาะสม มีความเชื่อมั่นควบคุมตนเองได้ มีสติที่ดีเพื่อแก้ปัญหา ไม่ให้เอนเอียง หวั่นไหว เผลอไผล ไปกับภาวะบีบคั้นทางอารมณ์ที่เกิดจากกิเลส คือ อคติ ๔ ได้แก่ ๑) ฉันทาคติ ลำเอียงเพราะชอบ ๒) โทสาคติ ลำเอียงเพราะชัง ๓) โมหาคติ ลำเอียงเพราะหลง ๔) ภยาคติ ลำเอียงเพราะกลัว “อันจะเป็นสาเหตุสำคัญของการนำไปสู่การขาดความเที่ยงธรรม จนอาจทำให้เกิดความวุ่นวายความแตกแยก ขาดความสามัคคีได้

อคติความลำเอียงทั้ง ๔ นี้ จึงเป็นอันตรายอย่างมาก เพราะปกติคนเราจะทำอะไรก็ตาม มักจะคิดถึงประโยชน์ของตน ญาติพี่น้อง พวกพ้องก่อนเสมอ การกระทำในลักษณะเช่นนี้เป็นสาเหตุให้ความถูกต้องอยู่เหนือความถูกต้อง ผิดอยู่เหนือถูก ทำให้เห็นผิดเป็นชอบ ฉะนั้นหากบุคคลมีความลำเอียง อยู่เพียงข้อหนึ่งข้อใดเท่านั้น ก็จะทำให้เกิดความสูญเสียความยุติธรรม

๓. เอาใจเขามาใส่ใจเรา คือการฝึกฝนจิตใจให้มีสุขภาพจิตที่เข้มแข็ง มีทัศนคติที่ดี และมองโลกอย่างเข้าใจว่า เราเกลียดความอยุติธรรม ความไม่ชอบธรรมอย่างไร คนอื่นก็เช่นเดียวกับเรา คือเกลียดความลำเอียง และรักความยุติธรรมเหมือนกัน ดังนั้นการที่บุคคลจะสร้างความยุติธรรม หลีกเลียงความอยุติธรรมได้นั้น วิธีเดียวที่จะทำได้ ก็คือ ฝึกฝนจิตใจให้เป็นสมาธิ เพราะจิตที่เป็นสมาธิจะส่งผลต่อภาวะจิตใจที่เหมาะสมกับการประกอบกิจการงาน มีจิตใจเบิกบานผ่อนคลาย มีความตั้งมั่น ไม่วอกแวกหวั่นไหว โดยเฉพาะพลังสมาธิเช่นนี้ย่อมจะนำไปสู่ปัญญาพิจารณาให้เกิดความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง เป็นเครื่องสนับสนุนให้เกิดความตั้งจิตมั่นในการดำเนินชีวิต หรือทบทวนทัศนคติของตนที่มีต่อคุณค่าที่ดำรงในชีวิตรมนุษย์ ตระหนักระมัดระวังในการปฏิบัติต่อเพื่อนพ้องด้วยกันอย่างเท่าเทียมเที่ยงตรงยุติธรรม ไม่ให้ฟุ้งซ่าน เอนเอียงด้วยอำนาจของกิเลสต่างๆ ตั้งมั่นอยู่บนความถูกต้อง โดยถือหลัก “เอาใจเขามาใส่ใจเรา”

ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า การสร้างหลักความยุติธรรมและความเท่าเทียมกันในสังคมไทยนั้น แม้จะเป็นเรื่องที่ยากสำหรับบริบทสังคมไทย ที่มีลักษณะเฉพาะทางวัฒนธรรมที่ถูกครอบงำด้วยระบบอุปถัมภ์หรือรากเหง้าที่มีมาจากชนชั้นนำทางสังคม ดังนั้นการสร้างหลักความยุติธรรมและความเท่าเทียมภายใต้กฎหมาย จะสามารถกระทำให้เป็นไปได้ก็ต่อเมื่อความยุติธรรมนั้นจะต้องไม่ไปกระทบหรือไม่ไประคายเคืองต่อสถานะ อำนาจ และผลประโยชน์ของชนชั้นที่ได้เปรียบในสังคม

แต่อย่างไรก็ดี หากกล่าวถึงแง่ของจริยธรรมตามหลักศีลธรรม ผู้วิจัยเห็นว่า พลเมืองผู้อยู่ร่วมกันในสังคม ควรจะได้ตระหนัก ไม่ว่าจะเป็นพลเมืองกลุ่มใด และอยู่ในสถานภาพอย่างไรพึงปฏิบัติต่อกันด้วยความจริงใจและมีความเที่ยงธรรม มีความยุติธรรม บนจุดยืนของการยอมรับหรือเคารพหลัก “ความเท่าเทียมในศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์” เพราะความยุติธรรมถือเป็นหัวใจสำคัญในการอยู่ร่วมกันฉันมิตร และนำมาซึ่งความผาสุกความสงบเรียบร้อยของสังคม

๔.๒.๓.๓ ด้านการมีจิตสาธารณะ

จิตสาธารณะ (Public Mind) ถือว่าเป็นเรื่องใหม่สำหรับคนไทย บางแห่งอาจมีการบัญญัติศัพท์เรียกว่า จิตสำนึกสาธารณะบ้าง จิตสำนึกต่อสังคมบ้าง จิตอาสาบ้าง ซึ่งโดยนัยยะแล้วล้วนมีความหมายที่ตรงกันคือ เริ่มจากการไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น แล้วแผ่แบ่งปัน

เอื้อเพื่อเกื้อกูลผู้คนและชุมชน^{๔๕} การมีจิตสาธารณะจึงเป็นการปฏิบัติตนให้มีจิตสำนึกที่ดีต่อสังคมและชุมชนของตน เช่น การมีส่วนร่วมในกิจกรรมชุมชน การช่วยเหลือชุมชน การให้ความร่วมมือทั้งกำลังกายและกำลังทรัพย์ เพื่อรักษาความสามัคคีและให้ความเป็นมิตรและมีน้ำใจต่อกัน^{๔๖} และพระไพศาล วิสาโล กล่าวถึง จิตสาธารณะ ในความหมายของคำว่า จิตอาสา ที่หมายถึง จิตที่พร้อมจะสละเวลา แรงกาย และสติปัญญา เพื่อสาธารณะประโยชน์ เป็นจิตที่พร้อมจะช่วยเหลือผู้ที่มีปัญหาหรือมีความทุกข์เกิดขึ้น และเป็นจิตที่มีความสุขเมื่อได้ทำความดี^{๔๗}

การมีจิตสาธารณะจึงถือเป็นคุณธรรมอย่างหนึ่งสำหรับส่วนรวม อันเกิดจากความร่วมมือของพลเมืองในการกระทำเพื่อชุมชน สังคมบ้านเมือง เป็นการกระทำด้วยจิตวิญญาณที่มีความรักความห่วงใย ความเอื้ออาทร มีจิตที่คิดสร้างสรรค์ และมุ่งทำกรรมดีที่เป็นประโยชน์ต่อคนอื่นและสังคมโดยรวม หรือคิดในทางที่ดี ไม่ทำลายเบียดเบียนบุคคล สังคม วัฒนธรรมประเทศชาติ และสิ่งแวดล้อม เพื่อให้สังคมโดยส่วนรวมมีความสุข กล่าวได้ว่า การเป็นผู้มีจิตสาธารณะก็คือการเป็นผู้รู้จักเอาใจใส่เป็นธุระและเข้าร่วมในเรื่องของส่วนรวมที่เป็นประโยชน์ต่อชาติ^{๔๘}

จิตสำนึกสาธารณะจึงเป็นก้าวสำคัญเพื่อนำไปสู่ “ความเป็นพลเมืองดี” ที่เรียกว่าการเป็นพลเมืองผู้ตื่นรู้ และตระหนักในสิทธิและความรับผิดชอบที่จะสร้างสรรค์สังคมร่วมกัน เป็นพลเมืองที่รักเรียกร้องการมีส่วนร่วม และต้องการที่จะจัดการดูแลกำหนดชะตากรรมของตนเองและชุมชน ซึ่งถือเป็นรากฐานของแนวคิดสังคมเข้มแข็งหรือประชาสังคม

ในทางพระพุทธศาสนา แนวทางการพัฒนาตนของพลเมืองแบบบูรณาการและมีคุณภาพตามหลักภavana ๔ ด้านมีจิตสาธารณะ คือ การฝึกฝนอบรมจิตภavana (สมาธิ) หรือการพัฒนาจิตใจของพลเมืองที่เป็นสมาชิกในสังคม ให้มีสภาพจิตใจที่แสดงออกด้านคุณธรรมในเรื่องมีจิตสาธารณะเพื่อสร้างสรรค์สังคมร่วมกัน โดยมีแนวทางปฏิบัติดังนี้

๑. ในแง่การมีคุณภาพจิตที่เข้มแข็ง คือ การฝึกฝนสภาพความรู้สึทางจิตใจที่แสดงออกถึงคุณธรรมต่างๆ ที่ทำให้จิตใจประณีตดีงาม ได้แก่ คิดในทางบวก คิดในทางที่ดีต่อคน

^{๔๕}สุจิตต์ วงษ์เทศ, **ชื่อบ้านนามเมืองจังหวัดปราจีนบุรี ลุ่มน้ำบางปะกง ชายฝั่งทะเลตะวันออก**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๕๐), หน้า ๓.

^{๔๖}บุญสม หารษาศิริพจน์, “จิตสำนึก การสร้างจิตสำนึก”, ใน **วารสารวิชาการสภาอาจารย์**, ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๑ (มกราคม ๒๕๔๒) : ๗๑-๗๓.

^{๔๗}พระไพศาล วิสาโล, **เมื่อดอกไม้บานสะพรั่งทั้งแผ่นดิน**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ เครือข่ายพุทธิกา, ๒๕๔๘), หน้า ๒๔.

^{๔๘}สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, **วาระการวิจัยแห่งชาติในภาวะวิกฤติเพื่อฟื้นฟูชาติ**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, ๒๕๔๒), หน้า ๑๔.

อื่น คิดมีส่วนร่วม คือรู้สึกตนว่าเป็นส่วนหนึ่งของสังคมและอยู่ร่วมกันอย่างเกื้อกูล คิดทำตัวเป็นประโยชน์ แม้เล็กน้อยก็ไม่นิ่งดูตาย คือเป็นประโยชน์ต่อผู้อื่น ต่อสังคม คิดไม่เห็นแก่ตัว คือการฝึกเอื้อเพื่อเผื่อแผ่แบ่งปันซึ่งกันและกัน รู้จักให้ทาน และมีมนุษยสัมพันธ์ที่ดีกับผู้อื่น แนะนำผู้อื่นได้

๒. ในแง่การมีสมรรถภาพแห่งจิตที่ดี คือ การฝึกฝนสมรรถภาพของจิตใจที่แสดงออกถึงคุณธรรมทั้งหลายในลักษณะต่างๆ เช่น การมีจิตอาสาหรือสำนึกเป็นประโยชน์ต่อคนอื่นและสังคมโดยรวม มีความเพียรพยายามปรารถนาดีเพื่อผู้อื่นและสังคม ด้วยการกระทำดี ทั้งกาย วาจา ใจ และอุทิศตนเข้าช่วยเหลือด้วยกำลังกาย กำลังความคิด สติปัญญา หรือกำลังทรัพย์ และชวนชวนช่วยเหลือกิจการต่างๆ บำเพ็ญสาธารณะประโยชน์ รวมทั้งช่วยแก้ไขปัญหาละช่วยปรับปรุงส่งเสริมในด้านจริยธรรม^{๔๙}

๓. ในแง่การมีสุขภาพจิตที่เข้มแข็ง คือ การฝึกฝนตนให้มีใจกว้าง คือมีจิตเปิดกว้าง ไม่คับแคบ เพื่อส่งเสริมให้บุคคลลดการยึดถือและความเห็นแก่ตัวได้ เนื่องจากผู้มีจิตใจกว้างย่อมเกิดความปิติเบิกบานใจเสมอ เพราะเป็นการเพียรพยายามเพื่อช่วยเหลือผู้อื่นและส่วนรวม ด้วยความปรารถนาดี โดยไม่หวังสิ่งตอบแทน ไม่ว่าจะเป็นการให้ด้วยวัตถุหรือการให้กำลังใจก็ตาม ดังคำพูดที่ว่า “ยิ่งให้ ยิ่งได้ คือ ผู้รับย่อมนึกถึงบุญคุณในความมีน้ำใจของผู้ให้ จึงพยายามตอบแทนความดีเมื่อมีโอกาสแก่ผู้ให้เช่นเดียวกัน” ดังนั้นการฝึกตนเองให้เป็นผู้ให้ จึงเป็นพื้นฐานสำคัญของการมีจิตสาธารณะ กล่าวคือ “บุคคลใดที่สร้างคุณธรรมดังกล่าวให้เกิดขึ้นในใจได้เสมอ บุคคลนั้นย่อมมีเมตตากรุณาพร้อมที่จะช่วยเหลือผู้อื่นและสังคม”

เมื่อฝึกฝนจิตใจให้เกิดความมุ่งมั่นในการมีจิตสาธารณะแล้ว บุคคลพึงแสดงออกภายนอกถึงข้อประพฤติอันเป็นกลไกและกระบวนการของการอยู่ร่วมกัน เพื่อสนับสนุนการมีจิตสาธารณะด้วยการกระทำที่เป็นประโยชน์ต่อกัน ที่เรียกว่าสาธารณจริยธรรม ๖ ประการ ประกอบด้วย

๑) เมตตาทายกรรม คือ ทำต่อกันด้วยเมตตา แสดงไมตรีและความหวังดี ต่อเพื่อนร่วมงาน ร่วมชุมชน ด้วยการช่วยเหลือกิจธุระต่างๆ โดยเต็มใจ มีกิริยาสุภาพ เคารพนับถือกัน

๒) เมตตาวิจารณ์กรรม คือ สงเคราะห์ด้วยคำพูดที่ดีงาม บอกแจ้งสิ่งที่เป็นประโยชน์แนะนำ ตักเตือนกันด้วยความหวังดี กล่าววาจาสุภาพแสดงความเคารพนับถือกัน ทั้งต่อหน้าและลับหลัง

๓) เมตตาผกผันกรรม คือ คิดต่อกันด้วยเมตตา ตั้งจิตปรารถนาดี คิดทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่กัน มองกันในแง่ดี มีหน้าตายิ้มแย้มแจ่มใสต่อกัน

๔) สาธารณโภคี คือ รู้จักสงเคราะห์ด้วยการแบ่งปันผลประโยชน์ ให้ความช่วยเหลือกัน ไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน และปฏิบัติต่อกันอย่างเสมอภาค เอื้อเฟื้อซึ่งกันและกันอยู่เสมอ

^{๔๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **ธรรมบุญชีวิต** [A Constitution for Living], หน้า ๒๑.

๕) สีสสามัญญตา คือ สงเคราะห์ในทางจริยธรรมแก่ผู้อื่น เช่น มีความประพฤติสุจริต รักษาระเบียบวินัยต่างๆ ของส่วนรวม ไม่ทำตนให้เป็นที่น่ารังเกียจหรือเสื่อมเสียแก่หมู่คณะ

๖) ทิฏฐิสามัญญตา คือ ปรับความเห็นเข้ากันได้ ด้วยการเคารพฟังความคิดเห็นกัน มีความเห็นชอบร่วมกัน ปรับมุมมองให้ตรงกันในหลักการสำคัญ ยึดถืออุดมคติแห่งความดีงาม^{๕๐}

สราณียธรรม ๖ นี้ ถือเป็นหลักธรรมแห่งการมีจิตสาธารณะสำหรับการประพฤติปฏิบัติต่อกัน ในการอยู่ร่วมกัน เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความสงเคราะห์กัน เพื่อความสามัคคีกัน ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติที่เหมาะสมกับบริบทของสังคมไทยเป็นอย่างยิ่ง จึงได้ชื่อว่า ธรรมเป็นเหตุให้ระลึกถึงกัน

จะเห็นได้ว่า การฝึกฝนตามมรรควิธีของจิตภาวนาจึงเป็นสิ่งสะท้อนการพัฒนาจิตใจของพลเมืองให้เกิดจิตสำนึกสาธารณะ และแสดงออกถึงการมีเจตนาที่ดี โดยการเพียรพยายามมุ่งมั่นต่อการกระทำเพื่อผู้อื่นโดยไม่ต้องมีการเรียกร้อง การมีจิตสาธารณะจึงถือเป็นคุณธรรมสำคัญที่จะช่วยสนับสนุนให้เกิดคุณธรรมข้ออื่นๆ กล่าวคือ ก่อให้เกิดเมตตากรุณาและผลักดันให้เกิดการกระทำที่เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่นและสังคม จึงเป็นสิ่งสำคัญที่ควรอบรมปลูกฝังให้เกิดมีแก่พลเมืองของสังคม

๔.๒.๔ การพัฒนาคุณลักษณะด้านปัญญา (civic knowledge)

การพัฒนาความเป็นพลเมืองดีด้านปัญญา (ความรู้-civic knowledge) คือการพัฒนาประชาชนให้มีคุณลักษณะความเป็นพลเมืองดีที่พึงประสงค์ในระบอบประชาธิปไตย โดยพลเมืองต้องมีคุณลักษณะของผู้ที่มีความรอบรู้ มีความเชื่อความศรัทธายึดมั่นในการเมืองการปกครองแบบประชาธิปไตย ได้แก่ (๑) มีความคิดในเชิงสร้างสรรค์ (๒) มีส่วนร่วมในการปกครอง (๓) แก้ปัญหาแบบสันติวิธี และ (๔) มีความเคารพในความแตกต่าง โดยมีวิธีการพัฒนาดังนี้

๔.๒.๔.๑ ด้านมีความคิดเชิงสร้างสรรค์

ฐานความคิดที่สำคัญประการหนึ่งของการเป็นพลเมืองที่ดีมีคุณภาพในระบอบประชาธิปไตย คือ การเป็นพลเมืองที่มีความคิดในเชิงสร้างสรรค์ หมายถึงการเป็นผู้ที่รู้จักคิดและวิพากษ์วิจารณ์อย่างมีวิจารณญาณ มีเหตุผลในการวิเคราะห์เรื่องต่างๆ อย่างเป็นระบบเพื่อสามารถที่จะแยกแยะสาระที่ไม่ตรงกับความจริงได้

ความคิดเชิงสร้างสรรค์ ตรงกับภาษาอังกฤษว่า “Creativity” หรือ Creative thinking มีรากศัพท์มาจากภาษาละติน “creo”=to create, to make แปลว่า สร้างหรือทำให้เกิด โดยมีผู้ให้ความหมายไว้หลากหลายต่างๆ กัน ได้แก่ เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ ที่อธิบายว่า ความคิดเชิง

^{๕๐}ที่.ป.า. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๑-๓๑๒, ที่.ป.า. (ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๔๗-๓๔๘, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **ธรรมนูญชีวิต** [A Constitution for Living], หน้า ๒๓-๒๔.

สร้างสรรค์ หมายถึง การคิดสิ่งใหม่ที่แตกต่างไปจากเดิมและก่อให้เกิดประโยชน์ได้อย่างเหมาะสม หรือเป็นการขยายขอบเขตความคิดออกไปจากกรอบความคิดที่มีอยู่ สู่ความคิดใหม่ๆ ที่ไม่เคยมี มาก่อน เพื่อค้นหาคำตอบที่ดีที่สุดให้กับปัญหาที่เกิดขึ้น^{๕๑} สอดคล้องกับ Wallach and Kogan ที่ กล่าวถึงการมีความคิดสร้างสรรค์ว่า เป็นเรื่องของความคิดโยงสัมพันธ์ (Association) คนที่มีความคิดสร้างสรรค์ ก็คือ คนที่สามารถจะคิดอะไรได้อย่างสัมพันธ์เป็นลูกโซ่^{๕๒}

ความคิดเชิงสร้างสรรค์ เป็นกระบวนการที่สำคัญและจำเป็นอย่างยิ่งต่อชีวิตประจำวัน ของมนุษย์เรา อาทิ ช่วยให้เราแก้ไขปัญหาได้ลงตัว ก่อให้เกิดนวัตกรรมที่ไม่หยุดยั้ง ช่วยให้เราได้ สิ่งที่ดีกว่า และยังได้รับการยกย่องอย่างสำคัญว่าเป็นพลังที่ยิ่งใหญ่ เป็นเครื่องมือสำคัญเพื่อ พัฒนาคณะให้เกิดทัศนคติและบุคลิกลักษณะที่ดี ทั้งยังก่อให้เกิดความสามารถด้านสติปัญญา มี รูปแบบการคิดที่ดี ทำให้สามารถวิเคราะห์ความสัมพันธ์และความเชื่อมโยงของเรื่องต่างๆ ทำให้ สามารถมองเห็นภาพ ขั้นตอนที่ชัดเจน อันเป็นสาเหตุทำให้เรื่องนั้นๆ บรรลุตามวัตถุประสงค์ได้

จะเห็นได้ว่าการมีความคิดเชิงสร้างสรรค์จึงมีความสำคัญทั้งในแง่ของบุคคลและสังคม ด้วยเหตุผลที่ว่า การมีความคิดสร้างสรรค์ย่อมทำให้เป็นคนที่ยืนตัวอยู่ตลอดเวลา มีความสามารถ ในการใช้สมาธิ การพินิจวิเคราะห์ มีความคิดถี่ถ้วนเพื่อใช้ในการแก้ปัญหาสำหรับการดำเนินชีวิต และการทำงาน นอกจากนี้ ยังถือเป็นกระบวนการที่ทำให้สังคมเจริญก้าวหน้าอย่างไม่หยุดยั้ง ทำให้ มนุษย์สามารถที่จะแก้ไขปรับปรุงเปลี่ยนแปลงสร้างผลผลิตที่ดีและมีค่าต่อสังคม ด้วยเหตุนี้การ มีความคิดเชิงสร้างสรรค์จึงนับเป็นปัจจัยที่สำคัญอย่างยิ่งอีกประการหนึ่งต่อการเป็นพลเมืองดีเพื่อ การพัฒนาสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้าแก่ตนเอง ชุมชน สังคม และประเทศชาติในทุกด้าน

ในทางพระพุทธศาสนา แนวทางการพัฒนาตนของพลเมืองแบบบูรณาการและมี ดุลยภาพตามหลักภาวนา ๔ ด้านมีความคิดเชิงสร้างสรรค์ คือ การฝึกฝนอบรมปัญญาภาวนาหรือ การพัฒนาปัญญาของพลเมืองที่เป็นสมาชิกในสังคม เพื่อส่งเสริมความสามารถเรื่องการมี ความคิดเชิงสร้างสรรค์ โดยมีแนวทางปฏิบัติดังนี้

๑. สร้างสมประสบการณ์ คือ เบื้องต้นของการนำไปสู่ปัญญา โดยอาศัยอิทธิพลมา จากการสั่งสมประสบการณ์ ที่เรารับเข้ามาจากภายนอกหรือการได้สดับจากบุคคลอื่นที่เรียกว่า

^{๕๑}เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์, “การคิดเชิงสร้างสรรค์ (Creative Thinking)”, [ออนไลน์] แหล่งที่มา: <https://www.gotoknow.org/posts/500908> [๑๐ มกราคม ๒๕๕๘].

^{๕๒}Michael A. Wallach, and Kogan Nathan, *Model of Thinking in Young Children*, (New York : Holt, Rinehartandwinston, 1965), pp. 13-20.

“ปรโตโฆสะ”^{๕๓} ได้แก่ กัลยาณมิตรที่เป็นผู้ใกล้ชิดอย่างเช่น พ่อ แม่ ครู อาจารย์ เพื่อน หนังสือ แหล่งข่าวสื่อมวลชนต่างๆ ตลอดจนสิ่งแวดล้อมทางสังคมทั่วไป กระบวนการที่เกิดขึ้นจากการสังสม ประสพการณ์เหล่านี้ ย่อมจะนำไปสู่การคิดเป็น คือ การแสวงหาแนวทางตอบข้อสงสัย โดยการนำ ข้อมูล ความรู้ ประสพการณ์ต่างๆ ที่มีอยู่มาจัดวางในกระบวนการคิดอย่างเหมาะสมเพื่อให้ได้มาซึ่งผลลัพธ์ที่ดีที่สุด อาทิเช่น การตัดสินใจเลือกในสิ่งที่ดีที่สุด การแก้ปัญหาที่ดีที่สุด จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่พลเมืองควรปลูกฝังให้เกิดขึ้นในตนเอง

๒. คิดนอกกรอบ หรือ คิดเป็น คือกระบวนการคิดวินิจฉัยพิจารณาใคร่ครวญ อย่างมีเหตุมีผล มีวิจารณ์ญาณ มีลำดับขั้นตอน ที่เรียกว่า วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ เป็นเครื่องมือสนับสนุนให้บุคคลได้คิดทบทวนหาเหตุผลในสิ่งต่างๆ ว่าถูกต้องดี-ไม่ดี เหมาะสม-ไม่เหมาะสม อย่างไร จนเข้าถึงความจริงและแก้ปัญหาหรือทำประโยชน์ให้เกิดขึ้นแก่การดำเนินชีวิตของตน และสังคมส่วนรวมได้ โดยสรวัดะทักษะวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการนี้ วิทย์ วิศทเวทย์ และเสฐียรพงษ์ วรรณปก อธิบายว่าจัดเป็นปรีชาญาณเชิงความคิดของพระพุทธเจ้าที่สำคัญยิ่ง เมื่อนำปรีชาญาณนี้มาประยุกต์ใช้กับทักษะความสามารถในการคิดวิเคราะห์เชิงเหตุผลของพลเมือง เพื่อให้เกิดการสร้างสรรค์สู่ความเป็นพลเมืองดีที่มีคุณภาพ พลเมืองพึงมนสิการโดยกำหนดโยนิโสมนสิการทั้ง ๔ แบบก่อน คือ (๑) การคิดถูกวิธี อันได้แก่การคิดถูกต้องตามหลักการ ประกอบด้วย เหตุผล รอบคอบและสร้างสรรค์ (๒) การคิดอย่างเป็นระเบียบ คือ คิดและกระทำอย่างเป็นขั้นตอน จัดลำดับได้เหมาะสม (๓) การคิดอย่างมีเหตุผล คือ สามารถอธิบายเหตุผลให้มีความเชื่อมโยงอย่างถูกต้อง (๔) การคิดแบบไร้ต่ออุปสรรค คือ คิดในทางสร้างสรรค์แต่สิ่งที่ดี ที่เป็นประโยชน์ต่อตนเอง ต่อสังคม^{๕๔} และต่อประเทศชาติ ซึ่งเป็นฐานความคิดที่สำคัญ เป็นการคิดในเชิงคุณค่าและ

^{๕๓}“ปรโตโฆสะ” เสียงจากผู้อื่น หมายถึงถึงคำพูด คำแนะนำ คำชี้แจง คำโฆษณา กระแสข่าว ข้อเขียน บทความจากบุคคลหรือแหล่งข่าวต่างๆ ปรโตโฆสะนี้มี ๒ ประเภท คือ ๑) ที่เป็นจริง มีเหตุผล เป็นประโยชน์ ประกอบด้วยความหวังดี และ ๒) ที่เป็นเท็จ ไม่มีเหตุผล ไม่เป็นประโยชน์ มุ่งทำลาย ปรโตโฆสะ นับได้ว่าเป็นวิถีทางเบื้องต้นแห่งปัญญาและสัมมาทิฐิ แต่ต้องมีโยนิโสมนสิการคอยกำกับ จึงจะสามารถรู้แยกแยะและคัดสรรเฉพาะปรโตโฆสะฝ่ายดีได้ ปรโตโฆสะที่ปราศจากโยนิโสมนสิการจะนำไปให้เกิดความมกมาย หูเบา เชื่อง่าย ไร้เหตุผลและเกิดมิจฉาทิฐิได้ง่าย, ดูรายละเอียดใน พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด**, (กรุงเทพมหานคร : วัดราชโอรสาราม, ๒๕๔๔).

^{๕๔}วิทย์ วิศทเวทย์ และเสฐียรพงษ์ วรรณปก, **พระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๓), หน้า ๘๕-๘๖.

จำเป็นในสหัสวรรษใหม่^{๕๕}ที่จะทำให้บุคคลมีความเห็นความเข้าใจเกี่ยวกับโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ต่างๆ ว่าคืออะไร เป็นอย่างไร เพราะอะไร^{๕๖}มากขึ้น

จะเห็นได้ว่า การพัฒนาฝึกฝนปัญญาด้านมีความคิดเชิงสร้างสรรค์ของพลเมือง ที่มีกระบวนการทัศน์ของปรโตโมสและโยนิโสมนสิการเป็นเครื่องมือ ล้วนอำนวยผลคือทำให้เป็นคนคิดกว้าง มองไกล ใฝ่สูง (หมายถึงใฝ่คุณธรรม) เป็นกระบวนการที่สอดคล้องเกี่ยวเนื่อง ถักทอ และเชื่อมต่อกันตลอดสายซึ่งมีคุณค่าและมีความสำคัญต่อกระบวนการพัฒนาปัญญา ให้รู้จักคิดในเชิงสร้างสรรค์ คิดอย่างถูกวิธี มีเหตุมีผล ไม่มองเห็นสิ่งต่างๆ อย่างตื้นๆ ผิวเผิน และยังมีส่วนสัมพันธ์ต่อการแสดงออกด้านพฤติกรรมมนุษย์ทั้งในด้านกายกรรม วาจกรรมและมโนกรรม หมายความว่าหากจิตใจมีการอบรมฝึกฝนจนเกิดประสบการณ์และสร้างทักษะให้เกิดวิธีคิดอย่างถูกต้องดีแล้วก็จะเป็นปัจจัยสำคัญที่จะทำให้เกิดดุลยภาพเชิงพฤติกรรมของพลเมืองต่อเรื่องต่างๆ ได้ และสามารถพัฒนาตนไปสู่ความเป็นพลเมืองดีที่มีคุณภาพ เป็นคนเก่ง คนดี และมีความสุขได้

๔.๒.๔.๒ ด้านการมีส่วนร่วมทางการเมืองการปกครอง

การมีส่วนร่วมทางการเมืองการปกครอง หมายถึง การเปิดโอกาสให้ประชาชนและผู้ที่เกี่ยวข้องทุกภาคส่วนของสังคมได้เข้ามามีส่วนร่วมกับรัฐ หรือการที่อำนาจในการตัดสินใจไม่ควรเป็นของกลุ่มคนจำนวนน้อย แต่อำนาจควรได้รับการจัดสรรในระหว่างประชาชน เพื่อทุกคนได้มีโอกาสที่จะมีอิทธิพลต่อกิจกรรมส่วนรวม^{๕๗} สอดคล้องกับฮันติงตันและเนลสัน (Huntington and Nelson) ที่กล่าวว่า การมีส่วนร่วมทางการเมืองเป็นกิจกรรมของประชาชนที่กระทำขึ้น โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อจะให้มามีอิทธิพลต่อการตัดสินใจหรือกำหนดนโยบายของรัฐบาล^{๕๘}

กล่าวได้ว่า การมีส่วนร่วมของประชาชน จึงเป็นกลไกสำคัญของสังคมประชาธิปไตยที่ยึดหลักการของประชาชนโดยประชาชนเพื่อประชาชน และถือเป็นหลักสากลที่นานาอารยประเทศให้ความสำคัญ โดยมีเป้าหมายคือการให้สาธารณชนได้แสดงความคิดเห็นต่อโครงการหรือ

^{๕๕} ทอฟฟิเลอร์ ไฮดี้ อัลวิน, อารยธรรมใหม่ : การเมืองในคลื่นลูกที่สาม, แปลโดย ศุภศิริ, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทคู่แข่งจำกัด (มหาชน), ๒๕๔๐), หน้า ๘.

^{๕๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๗๓๖.

^{๕๗} บวรศักดิ์ อุวรรณโณ และถวิลวดี บุรีกุล, ประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วม (Participatory Democracy), (กรุงเทพมหานคร : สถาบันพระปกเกล้า, ๒๕๔๘), หน้า ๑๕.

^{๕๘} Huntington and Nelson, (1976), อ้างใน สิทธิพันธ์ พุทธนุ, แนวการศึกษารัฐศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร : คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๗๕-๗๖.

นโยบายของรัฐและมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาเพื่อหาทางออกที่ดีสำหรับทุกๆ คน^{๕๙} เพื่อให้เกิดการปกครองที่ดี

ในทางพระพุทธศาสนา แนวทางการพัฒนาตนของพลเมืองแบบบูรณาการและมีความดุลยภาพตามหลักภาวนา ๔ ด้านการมีส่วนร่วมทางการเมืองการปกครอง คือ การฝึกฝนอบรมปัญญาภาวนาเพื่อเป็นเครื่องมือควบคุมในการพัฒนาเพื่อส่งเสริมการมีส่วนร่วมทางการเมืองการปกครอง โดยมีแนวทางปฏิบัติดังนี้

๑. มีศรัทธาความเชื่อในการปกครอง คือ การใช้สติปัญญาด้วยการอาศัยศรัทธาเป็นเครื่องเชื่อมโยงหรือชักนำให้ตั้งอยู่ในทวิปฏิปattiสามัญญตา คือ มีทวิปฏิปatti มีความเห็น มีความเชื่อมั่น ยึดถือในหลักการ อุดมการณ์ หรือมีทัศนคติที่ร่วมกันหรือสอดคล้องไปกันได้ว่าการปกครองแบบประชาธิปไตย^{๖๐} เป็นสิ่งจำเป็นและสำคัญ เพราะเป็นระบอบที่จะสร้างควมมีประสิทธิภาพในการแก้ปัญหาการพัฒนาประเทศและมีความเป็นธรรมได้มากกว่าการปกครองในรูปแบบอื่นๆ ในแง่ที่ว่าอำนาจอธิปไตยเป็นของประชาชน และการมีสิทธิเสรีภาพ ความเสมอภาคที่เท่าเทียมกัน

๒. มองเห็นคุณค่าในการมีส่วนร่วม คือ การพัฒนาปัญญาให้มีความรู้ ความเข้าใจ มีความเห็นที่ถูกต้อง มองเห็นคุณค่าในอุดมการณ์ประชาธิปไตยแบบการมีส่วนร่วมว่าเป็นกระบวนการที่จะนำไปสู่การเกิดประโยชน์สูงสุดต่อส่วนรวม ไม่มองตนแปลกแยกจากสังคม แต่หากวางตนไว้ในทางที่ก่อประโยชน์ เป็นพลเมืองที่ตระหนักรู้ว่าการเข้าไปมีส่วนร่วมทางการเมืองการปกครองในระดับต่างๆ ตั้งแต่หมู่บ้าน ชุมชน สังคม ไปจนถึงระดับประเทศ เป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนพลเมืองที่เป็นผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย ได้มีโอกาสแสดงทัศนคติวิพากษ์วิจารณ์ แลกเปลี่ยนข้อมูล ความเห็น เพื่อแสวงหาทางเลือก และการตัดสินใจต่างๆ เกี่ยวกับโครงการ นโยบายที่เหมาะสมและเป็นที่ยอมรับร่วมกัน^{๖๑} อันเป็นช่องทางเพื่อร่วมกันเป็นพลังขับเคลื่อนสังคมไปสู่ความเจริญก้าวหน้า โดยการปฏิบัติตามกลไกของการมีส่วนร่วมได้ดังนี้

^{๕๙}วันชัย วัฒนศัพท์, **การมีส่วนร่วมของประชาชนในการตัดสินใจของชุมชน**, (กรุงเทพมหานคร : ศูนย์สันติวิธีเพื่อพัฒนาประชาธิปไตย สถาบันพระปกเกล้า, ๒๕๔๓), หน้า ๔๕.

^{๖๐}ในพระพุทธศาสนาได้พูดถึงหลักอธิปไตยว่ามี ๓ แบบ คือ ๑) อัตตอธิปไตย การถือตนเป็นใหญ่ ๒) โลกาธิปไตย ถือโลกเป็นใหญ่ ๓) ธรรมาธิปไตย ถือธรรมเป็นใหญ่ โดยการปกครองแบบประชาธิปไตยจะมีลักษณะใกล้เคียงกับหลักธรรมาธิปไตยมากที่สุด คือการเคารพหลักการ เหตุผล กฎระเบียบ กติกาหรือกฎหมายเป็นสำคัญ ดูรายละเอียดใน, อ.เอก. (ไทย) ๒๐/๔๐/๒๐๑-๒๐๓, และพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **ธรรมนูญชีวิต [A Constitution for Living]**, หน้า ๒๕.

^{๖๑}อรทัย ก๊กผล, **คู่มือการมีส่วนร่วมของประชาชน**, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มูลนิธิปริญญาโทนักบริหารรัฐกิจ, ๒๕๔๖), หน้า ๑๐.

- ๑) ผู้มีจิตสำนึกประชาธิปไตยยอมไม่ละเลยการไปใช้สิทธิเลือกตั้งทุกครั้ง
- ๒) กล้าแสดงความเห็นสนับสนุน คัดค้าน หรือเสนอแนะในประเด็นปัญหาต่างๆ ทั้งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และเรื่องอื่นๆ โดยต้องเป็นไปอย่างมีเหตุผล และมีใจเป็นธรรม
- ๓) ให้ความร่วมมือในกิจกรรมของส่วนรวม เช่น การปฏิบัติตามกฎหมาย ระเบียบกฎเกณฑ์ต่างๆ ที่กำหนดขึ้นโดยส่วนรวม ไม่ประพฤติปฏิบัติตามใจชอบเพื่อประโยชน์แห่งตน และพวกพ้อง เพื่อให้เกิดความเป็นระเบียบเรียบร้อยและความสงบสุขในสังคม^{๖๒}

เมื่อฝึกฝนปัญญาให้มีความรู้ ความเข้าใจ มองเห็นคุณค่าความสำคัญของการมีส่วนร่วมแล้ว พลเมืองพึงรู้หลักการร่วมรับผิดชอบอันเป็นแรงผลักดันที่จะช่วยป้องกันความเสื่อมของสังคม ประเทศชาติ ในฐานะพลเมืองดี ที่เรียกว่า อปรีหานียธรรม ๗ ประการ ได้แก่

- ๑) มีความเพียร หมั่นประชุมกันเนื่องนิตย์ พบปะปรึกษาหารือกิจการงาน (ที่พึงรับผิดชอบตามระดับของตน) โดยสม่ำเสมอ คือ พลเมืองได้เข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมสาธารณะหรือกิจกรรมทางการเมืองไม่เพิกเฉย ด้วยการหมั่นพบปะปรึกษาหารือกันเพื่อระดมสมอง ช่วยกันแก้ปัญหาต่างๆ ของกิจการบ้านเมืองไม่ทำอะไรตามลำพังหรือเมินเฉยต่อเหตุการณ์บ้านเมือง

- ๒) มีความสามัคคี พร้อมเพรียงกันประชุม และเลิกประชุม ร่วมกันทำกิจทั้งหลายที่พึงทำร่วมกัน คือ หากมีการนัดหมายประชุม พลเมืองที่เป็นสมาชิกของชุมชนการเมือง ไม่ว่าจะเป็นระดับชุมชน หรือระดับประเทศ พึงมาประชุมให้ตรงเวลาโดยพร้อมเพรียงกันและถ้ายังไม่หมดวาระการประชุม หรือยังไม่สิ้นสุดปิดการประชุม ก็ไม่หลบหนีออกจากที่ประชุมโดยไม่มีเหตุอันควร

- ๓) มีวินัยเคารพกฎเกณฑ์ ไม่ถืออำนาจใครต่อความสะดวก ไม่ทำอะไร นอกเหนือจากข้อระเบียบบังคับ หรือบัญญัติวางข้อกำหนดกฎเกณฑ์ต่างๆ อันมิได้ตกลงบัญญัติวางไว้ และไม่เหยียบย่ำล้มล้างกฎเกณฑ์สิ่งที่ตกลงวางบัญญัติกันไว้แล้ว ถือปฏิบัติมันอยู่ในบทบัญญัติใหญ่ที่วางไว้เป็นธรรมนุญ ไม่กล่าวอ้างหรือกำหนดขึ้นมาเอง

- ๔) มีความอ่อนน้อมถ่อมตน ท่านผู้ใดเป็นผู้ใหญ่มีประสบการณ์ยาวนาน ให้เกียรติเคารพนับถือท่านเหล่านั้น มองเห็นความสำคัญแห่งถ้อยคำรับฟังคำแนะนำทั่วถึงของท่าน เพราะผู้ใหญ่อยอมพบเห็นและเผชิญกับปัญหาต่างๆ มาก่อน โดยเฉพาะท่านผู้ใหญ่ที่เป็นประธานในที่ประชุม ต้องฟังคำตักเตือนของท่านด้วยความเคารพ

- ๕) เคารพสิทธิความเสมอภาคของผู้อื่น ให้เกียรติและคุ้มครองสตรี มิให้มีการข่มเหงรังแก

^{๖๒} อำนวย พุทธิมี, หนังสือ หน้าทีพลเมือง วัฒนธรรมและการดำเนินชีวิตในสังคม, หน้า ๖๐.

๖) เคารพบูชาปูชนียสถานของชาติ คือ เคารพบูชาสักการะเจดีย์ ปูชนียสถาน อนุสาวรีย์ประจำชาติ อันเป็นเครื่องเตือนความทรงจำ ใ้เราให้ทำดี และเป็นที่รวมใจของหมู่ชน ไม่ละเลยพิธีเคารพบูชาอันพึงทำต่ออนุสรณ์สถานเหล่านั้นตามประเพณี

๗) ส่งเสริมยกย่องพลเมืองดี จัดการให้ความรักษา บำรุง คุ้มครอง อันชอบธรรม แก่บรรพชนผู้ทรงศีลทรงธรรมบริสุทธิ์ ซึ่งเป็นหลักใจและเป็นตัวอย่างทางศีลธรรมของประชาชน เต็มใจต้อนรับและหวังให้ท่านอยู่โดยผาสุก^{๖๓}

และพึงแสดงออกภายนอกถึงข้อปฏิบัติเพื่อการดำรงตนเป็นคนดีในฐานะพลเมืองที่เป็นสมาชิกของสังคมประชาธิปไตย ที่เรียกว่าสัปปริสธรรม ๗ ประการ คือ การเป็นผู้รู้จักเหตุ เป็นผู้รู้จักผล เป็นผู้รู้จักตน เป็นผู้รู้จักประมาณ เป็นผู้รู้จักกาล เป็นผู้รู้จักบริษัท เป็นผู้รู้จักบุคคล ธรรม ๗ ข้อนี้ เป็นคุณสมบัติของความเป็นคนดี คนแท้ จนถึงการก้าวไปสู่ความเป็นคนที่สมบูรณ์ได้^{๖๔}

จะเห็นได้ว่า การฝึกฝนปัญญาให้มีศรัทธาความเชื่อ ความเห็นที่ถูกต้อง ย่อมจะก่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจในหลักการประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วม หากพลเมืองของรัฐถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัด ไม่เพิกเฉยต่อกิจกรรมต่างๆ ของสังคม ร่วมกันรับผิดชอบ ก็จะสามารถนำพาสังคม และประเทศชาติ ไปสู่ความเจริญรุ่งเรืองอย่างมั่นคงได้ ดังนั้นหากสังคมใดที่พลเมืองเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมสูง ก็ย่อมจะมีแต่ความเจริญก้าวหน้า มีความสงบสุข เพราะสมาชิกในสังคมนั้นมีความรับผิดชอบมีคุณธรรมจริยธรรมและมีจิตใจที่เสียสละเพื่อส่วนรวมร่วมกัน

๔.๒.๔.๓. ด้านการแก้ปัญหาแบบสันติวิธี

ความสำคัญประการหนึ่งของการเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตย ก็คือสำนึกความเป็นพลเมืองดีในด้านการแก้ปัญหาตามแนวทางสันติวิธี ดังที่ ลิขิต ธีรเวคิน อธิบายว่า การแก้ปัญหาแบบสันติวิธี เป็นจิตสำนึกในความอดทน อดกลั้น ต่อความคิดเห็น และพฤติกรรมที่แตกต่าง ด้วยเหตุผลว่า พลเมืองดีในระบอบประชาธิปไตยนอกจากจะมีสิทธิเสรีภาพต่างๆ แล้วจะต้องเป็นพลเมืองที่เคารพสิทธิเสรีภาพทางความคิด ความเห็น การแสดงออกของผู้อื่นด้วย ตราบเท่าที่ผู้อื่นยังใช้สิทธิเสรีภาพนั้นๆ ตามกฎกติกาที่ประชาสังคมกำหนดตกลงร่วมกันไว้ แม้ว่าพฤติกรรมที่แสดงออกนั้นๆ จะไม่สอดคล้องต้องกับความคิดเห็นของเรากก็ตาม^{๖๕}

^{๖๓}วิทย์ วิศทเวทย์ และเสฐียรพงษ์ วรรณปก, หนังสือเรียน รายวิชาพื้นฐาน พระพุทธศาสนา ม. ๕, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท อักษรเจริญทัศน์ อจก. จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๖๒-๖๓.

^{๖๔}ที.ป. (ไทย) ๑๑/๓๓๐/๓๓๓; /๓๕๗/๔๐๐, อัง.สตุต.ก. (ไทย) ๒๓/๖๘/๑๔๓-๑๔๖, และดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **ธรรมนูญชีวิต** [A Constitution for Living], หน้า ๑๔-๑๖.

^{๖๕}ลิขิต ธีรเวคิน, อ้างใน อภิชาติ ดำดี, **หลักพระพุทธศาสนากับการส่งเสริมวิถีประชาธิปไตย**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ศูนย์การพิมพ์แก่นจันทร์ จำกัด / สถาบันพระปกเกล้า, ๒๕๔๙), หน้า ๑๒๘.

สอดคล้องกับวรากรณ์ สามโกเศศ, ปริญญา เทวานฤมิตรกุล, ศักดิ์ชัย นิรัญทวี และ คณะอนุกรรมการนโยบายปฏิรูปการศึกษา (กนป.) ที่ได้ให้ความเห็นที่สอดคล้องคล้ายๆ กันว่า พลเมืองต้องเป็นคนที่รู้รับผิดชอบ มีความสำนึกในสันติวิธี ไม่แก้ปัญห ด้วยความรุนแรง ตระหนักว่าตนเองเป็นส่วนหนึ่งของสังคม ไม่ชักนำให้เพื่อนพลเมืองอื่นเดินทางผิด แต่ส่งเสริมให้เกิดความสามัคคี สร้างมิตรภาพ มีความกรุณา ต่อเพื่อนพลเมืองด้วยกัน^{๖๖}

“สันติวิธี” ตามความหมายของพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ อธิบายว่าหมายถึง วิธีที่จะก่อให้เกิดความสงบ เช่น เจรจาสงบศึกโดยสันติวิธี^{๖๗}มุ่งให้เกิดความเป็นธรรมในสังคม โดยที่ในตัวเองก็เป็นวิธีการซึ่งให้ความเป็นธรรมแก่ทุกฝ่าย สอดคล้องมูลนิธิต่อเสริมสันติวิธี ที่กล่าวถึงสันติวิธีว่าคือ วิถีแห่งการดำเนินชีวิต ซึ่งมีรากฐานมาจากการจัดการปัญหาความขัดแย้งในสัมพันธภาพของมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นระดับปัจเจกหรือกลุ่มบุคคล โดยเป้าหมายของสันติวิธีก็คือ การใช้ประโยชน์จากขนบธรรมเนียม วัฒนธรรม และค่านิยมของชุมชน เพื่อเปลี่ยนความขัดแย้งนั้นมาสู่สัมพันธภาพที่เอื้อประโยชน์ต่อมวลมนุษย์ ด้วยเหตุนี้ สันติวิธีจึงมีความสำคัญกับการเคารพในศักดิ์ศรีของเพื่อนมนุษย์โดยไม่คำนึงถึงเชื้อชาติ ศาสนา เพศ หรือ วัย^{๖๘}

จะเห็นได้ว่า สันติวิธี ก็คือวิธีการแก้ปัญหาอย่างหนึ่งและถือเป็นปัจจัยที่มีบทบาทสำคัญต่อการดำเนินชีวิตของพลเมืองเป็นอย่างมาก ทั้งในระดับบุคคลและสังคม กล่าวคือ เป็นวิธีการหรือแนวทางหนึ่งที่ดีที่สุด (Best Alternative) ในการแสวงหาทางออกร่วมกันที่จะทำให้ทุกคนสามารถพบและยอมรับกับทางออกของปัญหาด้วยกันได้ทุกฝ่าย โดยไม่มีฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งมองว่า ขาดความเป็นธรรม หรือ ขาดความยุติธรรม^{๖๙} ทั้งยังเป็นเครื่องมือสำคัญเพื่อลดความขัดแย้ง

^{๖๖}วรากรณ์ สามโกเศศ, “การศึกษาเพื่อสร้างความเป็นพลเมือง”, **มติชน**, ฉบับวันที่ ๓ มี.ค. ๒๕๕๔, [ออนไลน์] แหล่งที่มา : http://www.moe.go.th/moe/th/news/detail.phpnewsID=22721&Key=news_research [๑๙ เมษายน ๒๕๕๖], ปริญญา เทวานฤมิตรกุล, **การศึกษาเพื่อสร้างพลเมือง = Civic Education**, (กรุงเทพมหานคร: อักษรสัมพันธ์, ๒๕๕๕), หน้า ๖ และ ๓๐, ศักดิ์ชัย นิรัญทวี, **รายงานการวิจัยเอกสารการจัดการเรียนรู้เพื่อพัฒนาผู้เรียนให้เป็นพลเมืองดี**, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ดีการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๘, คณะอนุกรรมการนโยบายปฏิรูปการศึกษาในทศวรรษที่สอง (กนป.) ด้านพัฒนาการศึกษาเพื่อสร้างความเป็นพลเมืองดี, **ยุทธศาสตร์พัฒนาการศึกษาเพื่อสร้างความเป็นพลเมือง พ.ศ. ๒๕๕๓-๒๕๖๑**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานนโยบายด้านพัฒนาคุณภาพ และมาตรฐานการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๕๔).

^{๖๗}ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔**, หน้า ๑๒๐๖.

^{๖๘}มูลนิธิส่งเสริมสันติวิธี, [ออนไลน์] แหล่งที่มา: <http://library2.parliament.go.th> [๑ ธันวาคม ๒๕๕๗].

^{๖๙}พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส, (นิธิบุญยกร), **พุทธสันติวิธี : การบูรณาการหลักการและเครื่องมือจัดการความขัดแย้ง**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ๒๑ เซ็นจูรี จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๒๐๓.

ของคนในชาติ ให้มีทัศนคติที่เอื้อต่อการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ เช่น การรู้จักให้อภัย ความใจกว้าง ไม่แบ่งเขาแบ่งเรา ยอมรับความหลากหลาย และเคารพความแตกต่าง รวมถึงทัศนคติที่ว่าความรุนแรงไม่ใช่ทางออก โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เป็นประทุษร้ายต่อร่างกายและชีวิต ด้วยการยุติตกลงกันอย่างสันติวิธี หลีกเลี่ยงการใช้ความรุนแรงต่างๆ เป็นต้น

ในทางพระพุทธศาสนา แนวทางการพัฒนาตนของพลเมืองแบบบูรณาการและมีคุณภาพตามหลักภาวนา ๔ ด้านการแก้ปัญหาแบบสันติวิธี คือ การฝึกฝนอบรมพัฒนาปัญญาให้พลเมืองมีภูมิคุ้มกันเรื่องความยึดมั่นในสันติวิธี ทั้งในระดับของประชาชนและผู้ปกครองรัฐ ซึ่งสามารถทำได้ดังนี้

๑. รู้หลักความพอดีและความยืดหยุ่น คือ การฝึกใช้ปัญญา ให้รู้จักวิเคราะห์สาเหตุหรือสถานการณ์ของความขัดแย้งและผลอันจะเกิดจากความขัดแย้ง รู้ว่าอะไรควรอะไรไม่ควร อะไรดีอะไรชั่ว อะไรถูกอะไรผิด อะไรสูงอะไรต่ำ รวมถึงการรู้จักที่จะปฏิบัติตนปรับท่าทีของตนเองให้เหมาะสมจนสามารถมองเห็นความแตกต่างของบุคคลทั้งด้านวัฒนธรรม ศาสนา ภาษา การศึกษา กระทั่งสามารถดำรงชีวิตอยู่ด้วยการมีความเห็นที่ถูกต้องตามทำนองคลองธรรม จนเกิดปัญญาเข้าใจโทษของความรุนแรงอย่างลึกซึ้ง เห็นคุณประโยชน์ของสันติวิธีว่าเป็นกระบวนการแก้ไขความขัดแย้งที่อาจนำไปสู่ความรุนแรง ดังนั้นการดำเนินชีวิตอยู่บนหนทางของสันติวิธีจำเป็นต้องฝึกใช้ปัญญาให้ “รู้จักหลักความพอดีและความยืดหยุ่น” อันเป็นผลมาจากการพิจารณาโทษและเหตุของความขัดแย้งดังกล่าว

๒. ปรับเปลี่ยนความคิดให้ถูกต้อง คือ การฝึกฝนปัญญาให้เกิดความคิดในแนวทางที่ถูกต้อง โดยเฉพาะการปรับเปลี่ยนความคิดของพลเมืองให้ตื่นจากการครอบงำของอคติ ไม่ว่าจะเป็นความชอบ โกรธชัง ความหลง และความกลัว รวมถึงการปรับเปลี่ยนความคิดให้ถูกต้อง เพื่อรักษาผลประโยชน์สำหรับการอยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างสงบสุข กล่าวคือ

๒.๑ คิดละความอยาก ความอยากเป็นรูปแบบของการเบียดเบียนอย่างหนึ่ง เมื่อจุ่มใจเข้าถึงตัวผู้ใดแล้วย่อมจะบดบังสติปัญญาทำให้ไม่เข้าใจความถูกต้องจึงก่อให้เกิด โทสะ โทสะและโมหะ ดังนั้นบุคคลจึงต้องปรับเปลี่ยนความคิดเพื่อปลดปล่อยโทสะ โทสะ โทสะ โทสะ เหล่านี้ คือ ไม่หมกมุ่นพันพัวในสิ่งสนองความอยาก และไม่คิดในทางที่เห็นแก่ตัว อันจะเป็นเหตุไปกระทบสิทธิเสรีภาพของเพื่อนพลเมืองคนอื่น จนก่อให้เกิดความสั่นคลอนและขาดเสถียรภาพระหว่างบุคคลและสังคม การคิดละความอยาก จึงเป็นการแก้ปัญหาแบบสันติวิธีเพื่อขจัดความวุ่นวายในสังคม

๒.๒ ไม่คิดเบียดเบียน (อวิหิงสา) เป็นการปรับเปลี่ยนความคิดให้มองเห็นความแตกต่างในการอยู่ร่วมกันทางสังคมหมู่มาก เนื่องจากบุคคลมักเชื่อมั่นในความคิดเห็นของตน และ

ต้องการเอาชนะผู้อื่น แต่ปรัชญาประชาธิปไตยโดยพื้นฐาน จะไม่ปรารถนาให้มีการใช้กำลังและเอาชนะกันด้วยวิธีการรุนแรง ดังนั้นการไม่คิดเบียดเบียนคนอื่น จึงเป็นกระบวนการรักษาสันติวิธีของสังคมเอาไว้ ทั้งยังเป็นจุดเริ่มต้นของการเคารพสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาคของมนุษย์

๒.๓ คิดให้อภัย (อพยาบาท) การอยู่ร่วมกันในสังคมหมู่มาคอย่อมอาจเกิดการกระทบกระทั่ง และการมุ่งหวังแพ้ชนะต่อกัน การคิดให้อภัยคือการมีเมตตาไม่คิดเคียดแค้น ซึ่งชังต่อกัน จึงถือเป็นสิ่งสำคัญกับการสร้างสรรค์สันติสุขสู่สังคม เพราะเป็นกระบวนการของสันติวิธีที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของปัญญา คือมองเห็นความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องระหว่างตนกับสังคม ทำให้รู้จักคิดระงับยับยั้งและปฏิบัติต่อสิ่งต่างๆ ได้อย่างถูกต้อง เพื่อให้เกิดความรุนแรงน้อยที่สุด

๓. รู้เท่าทันความจริง คือ การฝึกสติปัญญาในการดำเนินชีวิตโดยมองเห็นความเชื่อมโยงของสิ่งต่างๆ และการปฏิบัติต่อสิ่งต่างๆ อย่างถูกต้อง เพื่อประคับประคองความประพฤติให้เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่คือ ความไม่ประมาท^{๓๐} มีสติรู้อยู่ทุกขณะเป็นเหมือนเครื่องบังคับควบคุม ระวังระมัดระวัง เป็นตัวคอยป้องกันยับยั้งตนเอง ไม่ให้ถลาลงไปในทางเสื่อม เพื่อหลีกเลี่ยงปัญหาอันอาจนำไปสู่ความขัดแย้งและความรุนแรง เมื่อมีสติปัญญารักษาตัวจึงเท่ากับช่วยรักษาความสงบสุขของสังคมด้วย เพราะสติยอมก่อให้เกิดความอดทน (ขันติ) อันเป็นลักษณะแห่งการยับยั้ง ไม่ลุแก่อำนาจของโทสะที่จะครอบงำจิตใจ ความไม่เบียดเบียน (อวิหิงสา) เพื่อไม่ให้ล่วงละเมิดเบียดเบียนชีวิตคนอื่น และมีจิตเมตตา กรุณาต่อกัน เพื่อช่วยให้สังคมอยู่ร่วมกันด้วยความตั้งใจปรารถนาดีและเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อกันโดยไม่หวังผลตอบแทนทั้งทางวัตถุและจิตใจ ถือเป็นหลักคุณธรรมการดำเนินชีวิตประจำวันในสังคมของคุุหลุส เป็นการสร้างปฏิสัมพันธ์เพื่อการอยู่ร่วมกันตั้งแต่ระดับบุคคล ระดับครอบครัวจนถึงระดับสังคม ประเทศชาติ ซึ่งทุกคนต่างต้องการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสันติ และมีความสุข ดังพุทธพจน์ว่า

บุคคลเมื่อรักษาตน ก็ชื่อว่ารักษาผู้อื่น (ด้วย) เมื่อรักษาผู้อื่น ก็ชื่อว่ารักษาตนด้วย
บุคคลเมื่อรักษาตน ชื่อว่ารักษาผู้อื่น เป็นอย่างไร คือ...ด้วยการปฏิบัติ ด้วยการเจริญ ด้วยการทำให้มาก...บุคคลเมื่อรักษาตน ชื่อว่ารักษาผู้อื่น เป็นอย่างนี้แล

^{๓๐}ดูรายละเอียดใน อภ.เอก. (ไทย) ๒๐/๕๙, ๑๑๕/๑๑, ๑๘, อภ.จุตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๑๖/๑๗๙.

บุคคลเมื่อรักษาผู้อื่น ก็ชื่อว่ารักษาดน เป็นอย่างไร คือ...ด้วยความอดทน (ขันติ) ด้วยความไม่เบียดเบียน (อวิหิงสา) ด้วยจิตเมตตา ด้วยความเอ็นดู (กรุณา) บุคคลเมื่อรักษาผู้อื่น ชื่อว่ารักษาดน เป็นอย่างนี้แล^{๗๑}

สรุปได้ว่า การฝึกฝนพัฒนาปัญญาเพื่อการแก้ปัญหาแบบสันติวิธี จึงมีความสำคัญในระดับต้นๆ ของการปกครองแบบประชาธิปไตย เพราะการอยู่ร่วมกันในสังคมหมู่มาย่อมมีความขัดแย้งและมีความเห็นไม่ตรงกันซึ่งถือเป็นเรื่องธรรมดา เนื่องจากบุคคลมักเชื่อมั่นในความคิดเห็นของตน และต้องการเอาชนะผู้อื่น แต่แนวคิดแบบประชาธิปไตย จะไม่ปรารถนาให้มีการใช้กำลังและเอาชนะกันด้วยวิธีการรุนแรง ดังนั้นการเป็นพลเมืองที่ดีจึงควรตกลงกันอย่างสันติวิธี มีความเมตตา ประนีประนอม และอดกลั้นต่อกัน เพื่อประสานประโยชน์ส่วนรวม และแก้ปัญหาแบบสันติวิธีด้วยวิธีแห่งปัญญา

๔.๒.๔.๔ ด้านการเคารพความแตกต่าง

การยอมรับและเคารพในความแตกต่าง ถือเป็นลักษณะสำคัญของการเป็นพลเมืองดี เนื่องจากแต่ละสังคมย่อมมีความแตกต่างกัน อันเนื่องมาจากวิถีการดำเนินชีวิตตามเงื่อนไขของแต่ละสังคม การเคารพและให้เกียรติกันจึงมีความสำคัญต่อศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ โดยไม่ต้องคิดว่าตนเองเหนือกว่าหรือสำคัญกว่าผู้อื่น เมื่อเราให้เกียรติผู้อื่น ผู้อื่นย่อมให้เกียรติเรา ด้วยเหตุนี้พลเมืองดีจึงควรปฏิบัติต่อกันด้วยความเท่าเทียมกันบนพื้นฐานของความเป็นมนุษย์ ด้วยการเคารพซึ่งกันและกัน ได้แก่ ๑) การเคารพสิทธิเสรีภาพความเสมอภาค และ ๒) การเคารพในความเห็นต่าง กล่าวคือการยอมรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น เป็นต้น

๑. ด้านการเคารพสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาค

สิทธิ หมายถึง อำนาจอันชอบธรรม เช่น บุคคลมีสิทธิและหน้าที่ตามรัฐธรรมนูญฯ หรืออำนาจที่กฎหมายรับรองให้กระทำการใดๆ โดยสุจริตได้อย่างอิสระ แต่ต้องไม่กระทบกระเทือนถึงสิทธิของผู้อื่น^{๗๒} ส่วนเสรีภาพ หมายถึง ความสามารถที่จะกระทำการใดๆ ได้ตามที่ตนปรารถนา โดยไม่มีอุปสรรคขัดขวาง เช่น เสรีภาพในการพูด เสรีภาพในการนับถือศาสนา ความมีสิทธิที่จะทำจะพูดได้โดยไม่ละเมิดสิทธิของผู้อื่น^{๗๓}

^{๗๑}ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๘๕/๒๔๑-๒๔๒, และดูพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม (ฉบับเดิม)**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๓๑๖-๓๑๗.

^{๗๒}ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔**, หน้า ๑๒๓๒.

^{๗๓}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๕๖.

ส่วน ความเสมอภาค (Equality) หมายถึง ความเท่าเทียมของมนุษย์ทุกคนในการได้รับสิทธิพื้นฐานตามหลักสิทธิมนุษยชน โดยผ่านการปฏิบัติต่อกันระหว่างมนุษย์ต่อมนุษย์ ด้วยความเคารพต่อสิทธิและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์^{๗๔} ซึ่งความเสมอภาคในระบบประชาธิปไตยจะมีใช้เพียงแค่ความเสมอภาคในเรื่องความสามารถเท่านั้น แต่เป็นความเสมอภาคเท่าเทียมกันในโอกาส (Equality of opportunity) ทั้งในทางการศึกษา ทางการเมือง ทางเศรษฐกิจ และทางสังคม^{๗๕}

หลักสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาคนี้ หากพิจารณาตามทัศนะของปรัชญาตะวันตก จะให้ความยึดมั่นว่ามนุษย์เกิดมาพร้อมกับเสรีภาพ คุณค่าของมนุษย์อยู่ที่เสรีภาพ ดังที่ ฌอง-ฌาคส์ รูสโซ ได้อธิบายว่า “มนุษย์ถ้าปราศจากเสรีภาพก็ปราศจากความเป็นมนุษย์ เนื่องจากเสรีภาพมีคุณค่าสำคัญยิ่งสำหรับมนุษย์”^{๗๖} ด้วยเหตุนี้มนุษย์จึงมีฐานคิดที่จะตัดสินใจเพื่อเลือกสิ่งที่ดีสำหรับชีวิตของตน ถึงแม้ว่าการใช้ดุลยพินิจนั้นจะไม่ถูกต้องเสมอไปแต่มนุษย์ก็มีแนวโน้มที่จะกระทำการที่ดีสำหรับตนมากกว่าการให้ผู้อื่นตัดสินใจให้ ฉะนั้นหนทางเดียวที่จะเป็นหลักประกันว่าผลประโยชน์ส่วนใหญ่ของบุคคลจะได้รับการคุ้มครองก็คือบุคคลควรเคารพกันในสิทธิเสรีภาพ ความเสมอภาคของความเป็นมนุษย์และความสามารถซึ่งกันและกัน

ในทางพระพุทธศาสนา แนวทางการพัฒนาตนของพลเมืองแบบบูรณาการและมีดุลยภาพตามหลักภาวนา ๔ ด้านการเคารพสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาค คือ การฝึกฝนอบรมปัญญาภาวนาเพื่อส่งเสริมให้พลเมืองเกิดความเคารพในสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาคของผู้อื่น ซึ่งหากพิจารณาคำสอนของพระพุทธศาสนา จะพบว่าพระพุทธศาสนา เป็นศาสนาที่ให้โอกาสในสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาคของมนุษย์อย่างเท่าเทียมกัน พระพุทธศาสนาจึงเน้นที่หลักการมากกว่าตัวบุคคล และทุกคนย่อมมีฐานะเท่าเทียมกันตามสิทธิเสรีภาพความเสมอภาคในการประพฤติปฏิบัติตามข้อกำหนดทางสังคมเช่นเดียวกัน โดยไม่มีเรื่องของชนชั้นวรรณะเผ่าพันธุ์และเพศ เข้ามาเกี่ยวข้อง ดังพุทธพจน์ว่า

^{๗๔} สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร, **พื้นฐานความเป็นพลเมืองในระบบประชาธิปไตย**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักการพิมพ์สำนักงานเลขาธิการ สภาผู้แทนราษฎร, ๒๕๕๖), หน้า ๑๔.

^{๗๕} วิศิษฐ์ ทวีเศรษฐ และสุขุม นวลสกุล, **การเมืองและการปกครองไทย**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๓), หน้า ๒๐-๒๒.

^{๗๖} ฌอง ฌาคส์ รูสโซ (เขียน), วิภาดา กิตติโกวิท (แปล), **สัญญาประชาคม/หลักแห่งสิทธิทางการเมือง**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ทับหนังสือ, ๒๕๕๕), ณัฐกร วิทิตานนท์, **หลักรัฐธรรมนูญเบื้องต้น**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑๙.

คนจะเชื่อว่าเป็นคนเลวเพราะชาติกำเนิดก็หาไม่ได้ จะเชื่อว่าเป็นพราหมณ์เพราะชาติกำเนิดก็หาไม่ได้ จะเชื่อว่าเป็นคนเลวก็เพราะกรรม เชื่อว่าเป็นพราหมณ์ก็เพราะกรรม^{๗๗}

สัตว์ทั้งหลายย่อมบริสุทธิด้วยธรรม ๕ อย่างนี้ คือ (๑) กรรม (๒) วิชชา (๓) ธรรม (๔) ศีล (๕) ชีวิตุดม สัตว์ทั้งหลายย่อมบริสุทธิด้วยธรรมนี้ หาใช้บริสุทธิด้วยโคตรหรือทรัพย์ไม่^{๗๘}

กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร คนจัณฑาล และคนเทษยะทั้งหลายล้วนแต่เป็นผู้สงบเสถียร ผีตกนแล้ว ล้วนแต่ได้บรินิพพานเหมือนกันทั้งหมด^{๗๙}

เมื่อเกิดความเข้าใจต่อท่าทีของพระพุทธศาสนาดังกล่าวนี้อแล้ว ลำดับต่อไปก็คือ การสร้างเสริมปัญญาของบุคคลให้เกิดจิตสำนึกในความเคารพต่อสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาคของผู้อื่น โดยมีแนวทางการปฏิบัติดังนี้

๑. เห็นคนเป็นคน คือ การฝึกอบรมปัญญาด้วยการสร้างทัศนคติที่มีเหตุมีผลในการมองโลกและชีวิต ตระหนักรู้โดยใช้สติปัญญามองเห็นความเชื่อมโยงของสิ่งต่างๆ มองเห็นคุณค่าของความเป็นมนุษย์ที่มีศักดิ์ศรีเท่าเทียมกัน ที่คนไทยเรียกว่า “เห็นคนเป็นคน” ไม่มองตนเองแปลกแยกจากโลกหรือสังคม แต่ต้องปฏิบัติต่อกันโดยคำนึงถึงคุณค่าความเป็นมนุษย์และหลักสิทธิมนุษยชน คือยอมรับว่ามนุษย์ทุกคน ทุกเชื้อชาติล้วนมีคุณค่า มีศักดิ์ศรี และมีสิทธิขั้นพื้นฐาน เช่น ความเสมอภาคของบุคคล สิทธิในร่างกายและชีวิต สิทธิในการศึกษา สิทธิในการได้รับความยุติธรรมทางกฎหมาย สิทธิทางการเมือง รวมถึงสิทธิในการแสดงความคิดเห็นที่เสมอเหมือนกัน การ “เห็นคนเป็นคน” จึงเป็นการฝึกอบรมปัญญาให้ยอมรับในเกียรติภูมิของแต่ละบุคคล โดยไม่ต้องคำนึงถึงสถานภาพทางสังคม ซึ่งสังคมปัจจุบันมักจะละเลยคุณค่าของความเป็นมนุษย์

๒. ใช้สิทธิเสรีภาพอย่างถูกต้อง คือ การฝึกใช้ปัญญาอันเป็นกระบวนการพัฒนาความคิดของพลเมืองให้เข้าใจการอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างถูกต้องและมีความสุข การรู้จักใช้สิทธิเสรีภาพอย่างถูกต้องไม่ให้ไปละเมิดศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ของผู้อื่น จึงถือเป็นจุดเริ่มต้นแนวคิดที่ทำคนให้เจริญขึ้นทั้งทางกาย วาจา ใจ นับเป็นคุณูปการต่อการอุดหนุนความดี และเป็นการสร้างคุณค่าใหม่ของพลเมืองในสังคมที่ควรแสดงออกและปฏิบัติต่อกันอย่างเท่าเทียม

๒. การรับฟังความคิดเห็นผู้อื่น

การรับฟังความเห็นผู้อื่น คือ การสร้างอุปนิสัยในการรับฟังผู้อื่น เพราะพลเมืองดีในระบอบประชาธิปไตย ต้องเคารพในสิทธิและเสรีภาพในความคิดเห็น และความเห็นต่างของเพื่อน

^{๗๗}ม.ม. (ไทย) ๒๕/๑๔๒/๕๓๒.

^{๗๘}ม.ญ. (ไทย) ๑๔/๔๔๑/๕๑๐.

^{๗๙}ฐ.ชา.ปภิณฺณก. (ไทย) ๒๗/๗๓-๗๔/๔๓๔-๔๓๕.

พลเมืองด้วยกัน ไม่ใช่การสื่อสารทางเดียว หากแต่ต้องเป็น การสื่อสารสองทาง (Two Ways Communication) ทั้งในแนวราบและแนวดิ่ง นั่นคือ ต้องมีการรับฟังซึ่งกันและกันระหว่างประชาชนด้วยกัน และรวมถึงการรับฟังซึ่งกันและกันระหว่างพลเมืองที่เป็นผู้นำผู้ปกครองกับประชาชนด้วย

การรับฟังความเห็นผู้อื่น จึงถือมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งในยุคปัจจุบัน เพราะสะท้อนถึงการมีส่วนร่วมของประชาชน ที่เรียกกันว่า การเมืองภาคพลเมือง หรือที่เรียกว่ากระบวนการ “ประชาพิจารณ์” (Public Hearing) ที่มีการขับเคลื่อนเป็นอย่างมากในสังคมประชาธิปไตย คือ การที่สมาชิกในสังคมทุกระดับและทุกชนชั้น มีอิสระทางความคิดและสามารถแสดงออกได้อย่างเท่าเทียมกัน โดยไม่เป็นการละเมิดสิทธิและเสรีภาพของบุคคลอื่น รวมทั้งสมาชิกในสังคมจะต้องยอมรับฟัง และเคารพต่อความคิดเห็นและพฤติกรรมที่ถูกต้องที่เกิดขึ้นของฝ่ายที่ไม่เห็นด้วย^{๔๐}

อย่างไรก็ดี สำหรับสังคมแบบไทยๆ นั้น วัฒนธรรมการยอมรับฟังผู้อื่น ยังคงมีปัญหาและอุปสรรคอยู่มากเมื่อเปรียบเทียบกับสังคมประชาธิปไตยในประเทศอื่นๆ ดังที่ ดร.บวรศักดิ์ อุวรรณโณ ได้ให้ความเห็นว่า สังคมไทยเป็นสังคมอำนาจนิยม ซึ่งผู้มีอำนาจ ไม่นิยมการมีส่วนร่วมของประชาชน โดยมองประชาชนว่าเป็นราษฎรผู้อยู่ใต้ปกครอง ไม่ได้มองราษฎรว่าเป็นพลเมือง ซึ่งจะต้องมีส่วนร่วมในกระบวนการตัดสินใจ กระบวนการมีส่วนร่วมที่เกิดขึ้นมักจะเป็นการที่ภาครัฐ ตัดสินใจเสร็จเด็ดขาดแล้ว จึงนำมาซึ่งประชาพิจารณ์ เพื่อมุ่งผลในเชิงประชาสัมพันธ์ให้ประชาชนยอมรับ ที่เป็นเช่นนี้ เพราะวัฒนธรรมไทยไม่เชื่อในความเสมอภาค และสิทธิเสรีภาพว่าเป็นสิ่งสำคัญ ในขณะที่สังคมตะวันตกเชื่อว่าความเสมอภาคนั้น ไม่ได้หมายถึงความเสมอภาคในสิทธิแต่เพียงอย่างเดียว แต่ยังหมายรวมถึงความเสมอภาคในภาระหน้าที่ของพลเมืองด้วย^{๔๑}

ในทางพระพุทธศาสนา แนวทางการพัฒนาตนของพลเมืองแบบบูรณาการและมีดุลยภาพตามหลักภาวนา ๔ ด้านการรับฟังความเห็นผู้อื่น คือ การฝึกอบรมปัญญาภาวนาให้พลเมืองตระหนักในการทำหน้าที่ของบุคคลเกี่ยวกับการรับฟังความเห็นผู้อื่น ซึ่งสามารถทำได้ดังนี้

๑. รู้จักมองต่างมุม คือ การฝึกใช้ปัญญาเพื่อสร้างทัศนคติที่มีเหตุผล เป็นการเปิดใจกว้าง ด้วยใจที่เป็นกลาง รู้ทันโลก ที่เรียกว่า “การมองต่างมุม” ที่ทำให้เราสามารถสร้างความรู้จากมุมมองที่แตกต่างได้ ทั้งยังเป็นการ “ลดอุณหภูมิ” คือการรื้อถอนความยึดมั่นถือมั่นในความคิดของตนเอง และเป็นการ “เพิ่มอุณหภูมิ” ในการเอาใจเขามาใส่ใจเรา เป็นการแบ่งปันถ้อยคำดีๆ และมีคุณค่า ที่แสดงออกต่อกันและกัน การ “รู้จักมองต่างมุม” ยังแสดงออกถึงวุฒิภาวะทาง

^{๔๐}สรจักร เกษมสุวรรณ, “วัฒนธรรมการถกเถียงกับประชาธิปไตยสังคมไทย”, เอกสารวิชาการส่วนบุคคล, (กรุงเทพมหานคร : สถาบันพระปกเกล้า, ๒๕๔๔), หน้า ๓๖.

^{๔๑}อภิชาติ ดำดี, **หลักพระพุทธศาสนากับการส่งเสริมวิถีชีวิตประชาธิปไตย**, หน้า ๑๒๖.

อารมณ์ของบุคคล เป็นการฝึกจิตใจให้เข้มแข็ง สามารถต่อสู้กับความรู้สึกฝ่ายอกุศล ซึ่งเป็นบาปทางใจในเมื่อประสบกับคำพูดที่ไม่ถูกใจหรือไม่เห็นด้วย และยังจะช่วยส่งเสริมให้เกิดกระบวนการฟังที่ดี ก่อให้เกิดปัญญาความรอบรู้ แจ่มแจ้งลึกซึ้ง รู้ที่ไปที่มา รู้ความสัมพันธ์เกี่ยวโยงในเรื่องต่างๆ ด้วยความเข้าใจ (สุตมยปัญญา) อันเป็นเหตุนำมาซึ่งการสร้างความจริงของงานแห่งปัญญาให้เข้าถึงความรู้ที่แท้จริง ดังพุทธพจน์ที่ว่า

บุคคลประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ พังสัทธรรมอยู่เป็นผู้อาจยังลงสู่สัมมัตตนิยาม ในกุศลธรรมทั้งหลาย คือ ๑) ไม่วิพากษ์ วิจาร์ณคำพูด คือไม่นึกหมิ่นเรื่องที่เขาพูด ๒) ไม่วิพากษ์วิจาร์ณผู้พูด ๓) ไม่วิพากษ์วิจาร์ณตน ๔) เป็นผู้มิจิตไม่ฟุ้งซ่าน คือตั้งใจฟัง ๕) มนสิการโดยแยบคาย” (ตัวการในการทำหน้าที่ทางปัญญาให้เกิดความรู้ ความเข้าใจ ทั้งในการรับรู้ การเผชิญสถานการณ์ และยังมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับปฏิบัติต่อทุกกรณี^{๔๒}

๒. รู้จักรับฟังและให้เกียรติในความรู้และความคิดของคนอื่น คือ การฝึกใช้ปัญญาในความเข้าใจธรรมชาติของมนุษย์ทุกคนว่า ต้องการการยอมรับจากบุคคลอื่นๆ ใน “ความรู้” ที่ตนมีอยู่ และ “ความคิด” ที่จะนำเสนอในโอกาสต่างๆ ดังนั้น พลเมืองที่ดีจะต้องรู้จักวางท่าทีและเคารพต่อผู้อื่น คือ “การรับฟัง” ความรู้และความคิดของปัจเจกบุคคลที่พยายามจะอธิบายเพื่อชี้แจงในเรื่องหรือประเด็นต่างๆ ที่อาจมีความคิดที่ไม่สมนัยกัน และเหตุผลที่ต้องรับฟังเสียงของผู้อื่นก็เพื่อให้ผู้อื่นเกิดความรู้สึกว่าเราใส่ใจในความรู้ ความคิด และความรู้สึกของเขา นอกจากนี้ยังถือเป็นโอกาสในการแลกเปลี่ยนความรู้ความคิดของกันและกันด้วย

ในเรื่องการยอมรับฟังความเห็นของผู้อื่นนี้ พระพุทธองค์ทรงเป็นแบบอย่างอันสุดประเสริฐ ทั้งยังเป็นแบบอย่างการยอมรับฟังผู้อื่นในฐานะบุคคลที่เป็นผู้นำอีกด้วย ดังเรื่องที่ปรากฏในปวารณาสูตร กล่าวคือ เมื่อถึงวันปวารณาภิษุทุกรูปที่นั้งประชุมในพิธีกรรม จะต้องกล่าววาจาอนุญาตให้ผู้อื่นว่ากล่าวตักเตือนได้ โดยถือว่า การว่ากล่าวตักเตือนกันนั้น เป็นการทำให้เกิดความเจริญแก่หมู่คณะ แม้พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงปวารณา อนุญาตให้ภิกษุทั้งหลายทักท้วงการกระทำทางกาย และทางวาจาของพระองค์ได้ ดังความว่า “ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ เราขอปวารณาต่อเธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะไม่ติเตียนกรรมอะไร อันเป็นไปทางกายหรือทางวาจาของเราบ้างหรือ”^{๔๓}

พุทธพจน์ข้างต้นสะท้อนถึงควมมีใจกว้างของพระพุทธองค์ ด้วยการรับฟังผู้อื่น โดยทรงให้สิทธิเสรีภาพในการวิพากษ์วิจารณ์แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับการปฏิบัติระหว่างกัน แม้กระทั่งพระองค์เองก็มีได้ทรงยกเว้น จึงควรอย่างยิ่งที่ผู้ปกครองหรือผู้นำประเทศ ฟังนำเรื่องนี้ไปเป็น

^{๔๒} สัมมัตตนิยาม ในที่นี้ท่านหมายถึง มรรคมีองค์แปด, อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๕๑/๒๔๙-๒๕๐.

^{๔๓} คุุรยลละเอียดยใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๑๕/๓๑๒-๓๑๔.

เครื่องเตือนสติให้ “รู้จักมองต่างมุม” ด้วยการเปิดใจกว้าง รับฟังผู้อื่นให้มากขึ้น โดยมีแบบอย่างอันงดงามของพระพุทธองค์เป็นนิทศน์อุทาหรณ์

ผู้วิจัยเห็นว่ามนุษย์เรานั้นกำเนิดมามีปากเดียว แต่มีหูถึงสองข้าง ชวนให้คิดเป็นปริศนาธรรมได้ว่าคนเราควรจะมีหูฟังในอัตราส่วนที่มากกว่าพูด คำว่า “ประชาพิจารณ์” หรือที่เรียกว่า Public Hearing หมายถึงการรับฟังสาธารณะ ผู้วิจัยจึงมีความเชื่อมั่นว่าการรับฟังผู้อื่น คือคุณสมบัติพื้นฐานที่สำคัญประการหนึ่งสำหรับวิถีชีวิตของพลเมืองในระบอบประชาธิปไตย ซึ่งพลเมืองไม่ว่าจะเป็นประชาชนทั่วไปหรือที่เป็นผู้นำผู้ปกครองประเทศ ควรจะได้น้อมนำหลักการที่เป็นสาระัตถะคำสอนสำคัญทางพระพุทธศาสนามาปฏิบัติอย่างจริงจัง

จะเห็นได้ว่า หลักการพัฒนาปัญญาเพื่อส่งเสริมการรับฟังความเห็นผู้อื่น จึงสะท้อนกระบวนการแห่งความเจริญของปัญญา ให้รู้จักมองมุมต่างและให้เกียรติในความรู้ความคิดของผู้อื่น โดยไม่ควรยึดติดอยู่เท่าที่ตนรู้ตนเห็นเข้าใจเท่านั้น ไม่เอาความรู้เห็นความเข้าใจของตนไปผูกขาดความจริง ไม่ด่วนตัดสินสิ่งที่ยังไม่รู้ไม่เห็น การยอมรับฟังคนอื่นจึงทำให้บุคคลได้ขบคิดทบทวนด้วยเหตุผลของทุกฝ่ายอย่างรอบด้านจนแน่ใจว่าเป็นสิ่งถูกต้องแท้จริง ก่อนที่จะนำไปสู่การปฏิบัติให้เกิดประโยชน์ทั้งต่อตนเองและส่วนรวมต่อไป

กล่าวโดยสรุปแล้ว แนวทางการพัฒนาความเป็นพลเมืองดีตามหลักพระพุทธศาสนา ดังที่กล่าวมา จึงมีนัยของการนำเสนอมุมมองจากหลักการทางพระพุทธศาสนากับหลักการแนวคิดความเป็นพลเมืองดีของศาสตร์สมัยใหม่ ซึ่งผู้วิจัยพอสรุปให้เห็นเป็นแนวปฏิบัติของบุคคลและพลเมืองในสังคมได้ ดังนี้

ตาราง ๔.๑ แสดงแนวทางการพัฒนาความเป็นพลเมืองดีตามหลักพระพุทธศาสนา

คุณลักษณะของความ เป็นพลเมืองดี	องค์ประกอบ	วิธีการพัฒนาความเป็นพลเมืองดีตามหลักพระพุทธศาสนา
ด้านกาย (กายภาวนา)	๑) มีความสามารถในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม	• การรู้ประมาณในการบริโภค คือ กินให้น้อยบริโภคเท่าที่จำเป็น (โภชนมัตตัญญูตา) • การอยู่อย่างผสมกลมกลืนกับธรรมชาติ คือ ควบคุมอินทรีย์ ๖ (อินทรีย์สังวร) • การใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างชาญฉลาด คือมองเห็นคุณค่าของธรรมชาติสิ่งแวดล้อม • การสำนึบุญคุณของธรรมชาติ โดยใช้หลักกตัญญูกตเวที คือการกระทำที่ไม่เห็นแก่ตัวเพื่อดำรงรักษาธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม
	๒) มีความสามารถในการสื่อสารและรับรู้ข่าวสาร	• รู้จักเลือกวิธีการสื่อสาร คือ เว้นการพูดเท็จ ส่อเสียด หยาบคาย เพ้อเจ้อ แต่พูดความจริง คำสมานสามัคคี คำสุภาพ มีประโยชน์ • รู้สถานการณ์ในการสื่อสาร คือ ให้คิดก่อนพูด โดยใช้หลักตรรกะวิเคราะห์สถานการณ์ในการสนทนากัน • ใช้สติในการรับรู้ข่าวสาร คือไม่ตื่นข่าวลือ หูเบาหลงเชื่อง่าย มีการกลั่นกรองตรวจสอบอย่างรอบคอบ ไม่ประมาท
ด้านทักษะทางสังคม (ศีลภาวนา)	๑) มีความรับผิดชอบ	• มีความรับผิดชอบต่อหน้าที่พลเมือง คือตั้งใจที่จะปฏิบัติตามระเบียบของสังคม ไม่ละทิ้งหน้าที่ความเป็นพลเมืองของตน • มีความรับผิดชอบต่อตนเองและผู้อื่น คือประพฤติตนอยู่ในศีลธรรม ละเว้นความชั่ว อันจะนำไปสู่การเบียดเบียนทำลายล้างตนเองและผู้อื่น
	๒) เคารพกฎหมาย	• มีศีล ๕ เป็นการรักษาวรรทัดฐานทางสังคม คือไม่ล่วงละเมิดกฎเกณฑ์ ระเบียบวินัย กติกาทางสังคมหรือกฎหมาย เพื่อให้สังคมมีความสงบเรียบร้อย • มีhiriโอดตปปะ เพื่อให้สังคมดำเนินไปอย่างปกติสุข

คุณลักษณะของความเป็นพลเมืองดี	องค์ประกอบ	วิธีการพัฒนาความเป็นพลเมืองดีตามหลักพระพุทธศาสนา
ด้านทักษะทางสังคม (ศีลภาวนา)	๓) มีความซื่อสัตย์สุจริต	• เลี้ยงชีวิตโดยชอบทำ (อาชีวนาจริย) คือการประกอบสัมมาชีพอย่างซื่อสัตย์สุจริตและมีความซื่อตรง เว้นจากมิฉ้อฉลอาชีวะ ไม่หลอกลวงหาผลประโยชน์แก่ตนและพวกพ้องหรือเบียดเบียนทำให้ผู้อื่นเกิดความเสียหาย • ดำเนินชีวิตดีงาม คือ มีกายสุจริต วาจาสุจริต มโนสุจริต
ด้านจิตใจ (คุณธรรม) (จิตภาวนา)	๑) มีสำนึกความเป็นไทย	• กตัญญูแผ่นดิน คือการใช้หลักสมาธิเพื่อฝึกจิตใจให้เกิดความตระหนักรู้ในคุณค่าของแผ่นดินไทยและแสดงออกโดยการทดแทนคุณแผ่นดิน • การให้ คือการใช้หลักสมาธิเพื่อฝึกจิตใจให้ตระหนักรู้ในภูมิปัญญาไทยที่สะท้อนความสัมพันธ์ที่ดีต่อกันในสังคม โดยปฏิบัติเชื่อมโยงกับสังคหวัตถุ ๔ เพื่อเชื่อมสมานกลุ่มคน • ความสามัคคี คือการใช้หลักสมาธิเพื่อฝึกจิตใจให้ตระหนักรู้ในความเป็นพี่เป็นน้องของคนไทย และความรักความผูกพันในความเป็นชาติ (ความรักชาติ ศาสน์ กษัตริย์) ที่มุ่งปฏิบัติประสานไมตรีในการอยู่ร่วมกัน
	๒) มีความยุติธรรม	• การเข้าใจปัญหา คือการฝึกจิตใจให้เข้าถึงสาเหตุของความอยุติธรรม • การสร้างจิตสำนึกในความยุติธรรม คือการฝึกจิตใจให้มีความเข้มแข็งมั่นคง มีจิตใจตั้งมั่น ไม่เอนเอียง หวั่นไหว เผลอไผล ไปกับภาวะบีบคั้นของกิเลส ได้แก่ อคติ • เอาใจเขามาใส่ใจเรา คือการฝึกจิตใจให้มีทัศนคติที่ดีและมองโลกอย่างเข้าใจว่า เราเกลียดความอยุติธรรม ความไม่ชอบธรรมอย่างไร คนอื่นก็เช่นเดียวกับเรา คือเกลียดความลำเอียง และรักความยุติธรรมเหมือนกัน
	๓) มีจิตสาธารณะ	• การฝึกให้มีคุณภาพจิตที่เข้มแข็ง คือ คิดในทางบวก คิดมีส่วนร่วม คิดทำตัวเป็นประโยชน์ • การฝึกให้มีสมรรถภาพแห่งจิตที่ดี คือ การมีจิตอาสา มีความเพียรพยายามปรารถนาดีเพื่อผู้อื่นและสังคม หรือมีจิตสำนึกเป็นประโยชน์ต่อคนอื่นและสังคมโดยรวม • การฝึกให้มีสุขภาพจิตที่เข้มแข็ง คือ การฝึกให้มีใจกว้าง ไม่คับแคบ ดังคำพูดที่ว่า ยิ่งให้ ยิ่งได้ โดยปฏิบัติเชื่อมโยงกับสาราณียธรรม ๖ เพื่อการสงเคราะห์กัน มองเห็นคุณค่าของการทำประโยชน์ร่วมกัน

คุณลักษณะของความเป็นพลเมืองดี	องค์ประกอบ	วิธีการพัฒนาความเป็นพลเมืองดีตามหลักพระพุทธศาสนา
ด้านปัญญา (ความรู้) (ปัญญาภาวนา)	๑) มีความคิดเชิงสร้างสรรค์	• สร้างสมประสบการณ์ คือ การมีกัลยาณมิตร “ปรโตโฆสะ” เช่น พ่อแม่ เพื่อน หนังสือ แหล่งข่าวสื่อมวลชนต่างๆ ตลอดจนสิ่งแวดล้อมทางสังคมทั่วไป • คิดนอกกรอบหรือคิดเป็น คือมี “โยนิโสมนสิการ” คิดอย่างมีระบบและคิดกว้างมองไกล คิดทบทวนหาเหตุผลในสิ่งต่างๆ จนเข้าถึงความจริงและแก้ปัญหาหรือทำประโยชน์ให้เกิดขึ้นแก่ตนเอง และส่วนรวมได้
	๒) มีส่วนร่วมทางการเมืองการปกครอง	• มีความเชื่อศรัทธาในการปกครอง คือ การใช้สติปัญญาให้ตั้งอยู่ในทวิปฏิปทา คือ มีทวิปฏิปทา มีความเห็น มีความเชื่อมั่น การปกครองแบบประชาธิปไตยเป็นสิ่งจำเป็นสำคัญ • มองเห็นคุณค่าในการมีส่วนร่วม คือใช้พลังปัญญาให้เกิดความรู้ความเข้าใจในอุดมการณ์ประชาธิปไตยแบบการมีส่วนร่วมว่าเป็นกระบวนการที่จะนำไปสู่การเกิดประโยชน์สูงสุดต่อส่วนรวม โดยปฏิบัติเชื่อมโยงกับอบรบิธานยธรรม ๗ เพื่อพัฒนาการมีส่วนร่วมทางการเมืองการปกครองของพลเมือง และการใช้หลักสัปปริยธรรม ๗ เพื่อการเป็นสมาชิกที่ดีของสังคม
	๓) แก้ปัญหาแบบสันติวิธี	• รู้หลักความพอดีและความยืดหยุ่น คือรู้จักวิเคราะห์สาเหตุโทษของความขัดแย้งและผลอันจะเกิดจากความขัดแย้ง • ปรับเปลี่ยนความคิดให้ถูกต้อง คือการปรับเปลี่ยนความคิดของพลเมืองให้ตื่นจากการครอบงำของอคติ • รู้เท่าทันความจริง คือมองเห็นความเชื่อมโยงของสิ่งต่างๆ และการปฏิบัติต่อสิ่งต่างๆ อย่างถูกต้อง จนกระทั่งสามารถดำเนินชีวิตอยู่ด้วยการมีสติรู้อยู่ทุกขณะ มีขันติ และมีอวิหิงสา เพื่อหลีกเลี่ยงปัญหาอันอาจนำไปสู่ความขัดแย้งและความรุนแรง

คุณลักษณะของความ เป็นพลเมืองดี	องค์ประกอบ	วิธีการพัฒนาความเป็นพลเมืองดีตามหลักพระพุทธศาสนา
ด้านปัญญา (ความรู้) (ปัญญาภาวนา)	๔) เคารพความแตกต่าง	การฝึกปัญญา เพื่อสร้างภูมิคุ้มกันในการเคารพสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาค ได้แก่ • เห็นคนเป็นคน คือการสร้างทัศนคติในการมองโลกและชีวิต ให้มองเห็นคุณค่าของความเป็นมนุษย์ที่มีศักดิ์ศรีเท่าเทียมกัน • ใช้สิทธิเสรีภาพอย่างถูกต้อง คือจุดเริ่มต้นแนวคิดที่ทำให้เจริญขึ้นทั้งทางกาย วาจา ใจ นับเป็นคุณูปการต่อการอุดหนุนความดี และเป็นการสร้างคุณค่าใหม่ของพลเมืองในสังคมที่ควรแสดงออกและปฏิบัติต่อกันอย่างเท่าเทียม การฝึกปัญญา เพื่อสร้างภูมิคุ้มกันในการรับฟังความเห็นผู้อื่น ได้แก่ • รู้จักมองต่างมุม เพื่อ “ลดอุณหภูมิ” คือการรื้อถอนความยึดมั่นถือมั่นในความคิดของตนเอง และ “เพิ่มอุณหภูมิ” ในการเอาใจเขามาใส่ใจเรา เป็นการแบ่งปันถ้อยคำดีๆ และมีคุณค่าต่อกัน • รู้จักรับฟังและให้เกียรติในความรู้และความคิดของคนอื่น คือการวางท่าทีและเคารพรับฟังความรู้ ความคิดของกันและกัน

จากตารางดังกล่าวจะเห็นได้ว่า แนวทางการพัฒนาความเป็นพลเมืองดีตามหลักพระพุทธศาสนา ถือเป็นมรรควิธีที่สำคัญและเป็นจุดแข็งที่จะช่วยส่งเสริมให้พลเมืองมีคุณลักษณะของความเป็นพลเมืองดี ที่พร้อมจะอยู่ร่วมกันท่ามกลางความแตกต่างหลากหลายทางความคิดและความเชื่อของบุคคลในสังคมปัจจุบันได้ โดยพระพุทธศาสนามองว่า การที่บุคคลจะมีคุณภาพของความเป็นพลเมืองดีได้นั้น จะต้องมีการพัฒนาตามองค์ประกอบแห่งการดำเนินชีวิตของประชาชนทั้ง ๔ ด้าน ตามหลักภาวนา ๔ คือ การพัฒนากาย การพัฒนาศีล การพัฒนาจิตใจ และการพัฒนาปัญญา เรียกว่าเป็นการพัฒนารูปและนามหรือสิ่งทั้งปวงไปพร้อมๆ กัน กล่าวคือ การพัฒนาทางรูปธรรม ได้แก่ ร่างกาย ย่อมก่อให้เกิดพฤติกรรมหรือกิจกรรมต่างๆ ที่มีความสัมพันธ์ต่อโลกและสิ่งแวดล้อมอย่างถูกต้องมีผลดีทำให้เกิดความเกื้อกูลต่อการดำรงชีวิต การมีศีลย่อมทำให้ปฏิบัติต่อกันได้อย่างเหมาะสม คือมีพฤติกรรมถูกต้องด้วยกาย วาจา ตามสิทธิและสำนึกของความเป็นพลเมืองดี ส่วนการพัฒนาในด้านนามธรรม ได้แก่ จิตใจ ย่อมทำให้มีคุณภาพจิตที่ดี และปัญญาความรู้ ย่อมจะทำให้มองเห็นความเชื่อมโยงของสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง ไม่มองตนเองแยกจากโลกหรือสังคม คือมองโลกแบบผู้รักสันติ มีเหตุผลและปฏิบัติต่อสิ่งต่างๆ ได้อย่างถูกต้อง